

**QAACCESSA QABIYYEE FAARUU GOOTICHA OLIHQAA
DINGIL GODINA QELLEM WALLAGGAA: AANAA
YAMAALOGII WALAL**

LALISAA WARQINAA ISAAYYAAS

YUUNIVARSIITII FINFINNEE

**KOOLLEJJII NAMOOMAA, QO'ANNOO AFAANOTAA,
JOORNAALIZIMIIFI QUUNNAMTII MUUMMEE AFAAN
OROMOO, OGBARRUUFII FOOKLOORII**

HAGAYYA 2009/ 2017

FINFINNEE

**QAACCESSA QABIYYEE FAARUU GOOTICHA OLIHQAA
DINGIL GODINA QELLEM WALLAGGAA: AANAA
YAMAALOGII WALAL**

LALISAA WARQINAA ISAAYYAASIIN

GORSA: TOLAMAARIYAAM FUFEE (PHD)

WARAQAA QORANNOO DIGIRII

**LAMMAFFAA (MA) GUUTTACHUUF MUUMMEE AFAAN
OROMOO, OGBARRUUF FOKLOORIIF DHIYAATE**

YUUNIVARSIITII FINFINNEE

**KOOLLEJJII NAMOOMAA, QORANNOO AFAANOTAA,
JOORNAALIZIMIIFI QUUNNAMTII MUUMMEE AFAAN
OROMOO, OGBARRUUF FOKLOORII**

HAGAYYA, 2009/2017

FINFINNEE

Yuunivarsitii Finfinnee

Dhaabbata Qorannoo Digirii Duraatiin Booddee

Waraqaa Qorannoo Ulaagaa Digirii Lammaffaa (MA) Afaan Oromoofi Ogbarruu, Gamisaan Guuttachuuf Mata duree **“Qaaccessa Qabiyyee Faaruu Gooticha Oliiqaa Dingil ”** jedhu Lalisaa Warqinaan kan qophaa’e Sadarkaa Ulaagaa Yuunivarsiitichi kaa’e guuteera.

Koree Qormaataa

Qoraa Alaa_____Mallattoo_____Guyyaa_____

Qoraa Keessaa_____Mallattoo_____Guyyaa_____

Gorsaa_____Mallattoo_____Guyyaa_____

Itti Gaafatamaa Muummee ykn Qindeessa Sagantaa digirii lammaffaa (MA)

Galata

Duraan dursee Waaqa isa najalqabsiisee naxumursiiseefan galatakoo dhangalaasa. Itti aansuun waraqaa qorannoo kana seeraan tartiitaba isaa eegee akkan hojjedhuuf yaadaafi Ogummaa isaaniitiin deeggersaafi gorsaa walirra hin cinne qophii waraqaa wixineerraa kaasee hanga dhuma qorannoo kanaatti kan nawajjin dadhabaa turan gorsaakoo Tolamaariyaam Fufaa (PhD) baay'een galateeffadh. Itti aansuun yaadaafi deeggarsa maallaqaatiin naduuka bu'uun jabaadhu jechuun kan nadeeggaraa turan Abbaakoo Warqinaa Isaayyaas, haadhakoo Zaabituu Taasisaa Obbolootakoo, Ibsaa Warqinaa, Caaltuu Warqinaa, Gammachuu Warqinaafi Tolawaaq Warqinaatiin umurii dheeradhaa wanti gaariin isin hin darbinin isaaniin jedha. Kana malees, Soddaakoo deeggarsa yaadaa fi maallaqaa naakennuun jabaadhu naan jechaa cinakoo dhaabbachuun najabeessa kan ture Hayilyesus Ulfaataan galatoomin jedhaan.

Dhumarratti, Waajira Aadaafi Turizimii Godina Qellem Wallaggaafi Aanaa Yamalogii Walal akkasuma, Maanguddootaafi namoota odeeffannoo naaf kennan maraan horaa galatooma Waaqayyo umurii keessan haa dheeressun jedhaan.

Axareera

Qorannoon kun Qaaccessa Qabiyyee Faaruu Gooticha Oromoo Oliiqaa Dingil Godina Qellem Wallaggaa: Aanaa Yamalogi Walalirratti xiyyeeffata. Kaayyoon guddaan qorannoo kanaa Qabiyyee faaruu Oliiqaa Dingil Yaaddiddama Xinmaddaa [tajaajilaa]fi caasaan, ergaa qabiyyee faarichaa, sababoota faaruu kana akka irraanfatu[badu] taasisaniifi furmaata badiisa oolchurratti hundoofnee qaaccessuun dhaloota dhufuuf akka taa'u taasisuudha. Maddi ragaa qorannoo kanaa madda ragaa tokkoffaafi lammaffaadha. Akka madda ragaa tokkoffaatti namoonni odeeffannoon irraa funaaname manguddoota waa'ee faaruu kanaa gad-fageenyaan beekan bifa [afgaaffii gaafachuun yoo ta'an maddi ragaa lammaffaanimmoo namoota waayee faaruu gootaa maatiirraa dhaga'ani [sakatta'a barruulee qorannoo kanaan hidhata qabaniiti]dha. Iddattoon qoranichaa iddattoo akkaayyoofi darbaa dabarsaa yoo ta'u, qorataan dura Biiroo Aadaafi Tuuriizimii aanichaa dubbisuutiin nama naannichatti waa'ee faaruu kanaa beeku gaafatee nama hogganaan biiroo kanaa eereef bira deemuudhaan isaanirraammoo namoota waayee kanaa beekan biiroo qorachuudhaan odeeffannicha guuree jira. Faaruun funaaname kunis mala qoqqooduutiin qaaccessameera. Faaruun gootaa bifawwan akka geerarsaafi sirbaan kan dhihaatedha. Akkasumas ergaawwan faarsaa gootaa kun kanneen akka: dhaadannaa, gootummaa, jajumsa, arrabsoofi quuqqaa garaa ibsachuuf kan faarsamu yoo ta'u, haalawwan faaruun kun akka badu yookaan irraanfatu godhanis kanneen akka: dhiibbaa amantaa, dhiibbaa siyaasaafi ammayyummaa ta'uun bira ga'ameera. Faaruu kana badiirraa oolchuun dhaloota dhaalchisuuf namni hundi kutannoon hojjechuun murteessaa ta'uu qorannoon kun ni eera.

Hiika Jechootaa

Jechoonnii yookiin gaaleewwan armaan gaditti tarreeffaman qorannoo kan keessatti bakka garaagaraa galanii jiru. Isaanis, nama qorannoo kana dubbisutti gufuu akka hin taaneef hiikni isaanii naannoo qorannoon kun gaggeeffametti qabaniin kennamee jira

Addaggee-----	kashalabbee yookaan ija hinfuunee
Amaaseenii-----	waraana Xaaliyaanii lammummaan Ertiraa ta'an.
Baandaa-----	waraana Xaaliyaanii Nafxanyaafi gantootaa ta'an
Burjaajessaa-----	waliin dhahuu yookaan barbadeessaa.
Boodii-----	safuu
Dalgee -----	teessumaa durii kan mukarra tolfamu, miilla sadii kan qabuudhha.
Jiftaa-----	daabee goofaree
Kittaa-----	uffata qomaa yookaan kan ga'eessi kootii jalatti uffatu.
Labanii-----	qawwee yookaan meeshaa bara durii
Lolee-----	diina yookaan nyaaphaa.
Lugna-----	sodaataa
Nafxanyaa-----	abbaa qawwee yookaan garboonfataa.
Naggaadee-----	daldaltuu
Simaa baloo-----	turjumaana yookaan afaan hiiktuu.
Raasa-----	dirree yookaan ifa.
Shiftaa-----	kan qabeenya namaafi lubbuu namaarraan miidhaa geessisu.
Wacafoo-----	qawwee bara durii rasaasa tokkitti nyaatu.
Weessoo-----	huubboo yookaan okolee aannan itti raafamu.

Baafata

Qabiyyee

Fuula

Galata.....	i
Axareera.....	ii
Hiika jechootaa.....	iii
Baafata.....	iv
Baafata Suuraa.....	vii
Boqonnaa Tokko: Seensa.....	1
1.1 Seenduubee Qorannichaa.....	1
1.1.1 Ibsa Qorannichaa.....	4
1.1.1.1 Seenaa Gooticha Oliiqaa Dingi.....	4
1.1.1.1.1 Hidda Latiinsa Gooticha Oliiqaa Dingil.....	5
1.1.1.1.2 Jalqabbii Qabsoosaa.....	6
1.1.1.1.2.1 Gocha Nafxanyootaa.....	6
1.1.1.1.2.2 Du’a Gooticha Oliiqaa Dingil.....	7
1.1.2 Seenduuba Aanaa Yamaalogii Walal.....	10
1.1.2.1 Haala Moggaasa Maqaa Aanichaa.....	11
1.2 Ka’umsa Qorannichaa.....	11
1.3 Kaayyoo Qorannichaa.....	13
1.3.1 Kaayyoo Gooroo.....	13
1.3.2 Kaayyoo Gooree.....	13
1.4 Barbaachisummaa Qorannichaa.....	13
1.5 Daangaa Qorannichaa.....	14
1.6 Hanqina Qorannichaa.....	15
Boqonnaa Lama: Sakatta’a Barruu.....	16

Boqonnaa Sadii: Malleen Qorrannichaa.....	52
3.1 Waliigala Mala Qorrannichaa.....	52
3.2 Filannaa Iddattoo Qorrannichaa.....	52
3.3 Mala Filannaa Iddattoofi Hirmaattoota Qorannichaa.....	53
3.4 Maloota Odeeffannoon Ittin Funaanaman.....	54
3.4.1 Afgaaffii.....	54
3.5 Malleen Qaaccessa Ragaalee.....	56
Boqonnaa Afur: Qaaccessaafi Hiika Ragaalee.....	57
4.1 Qaaccessa Faaruu Gootaa.....	58
4.1.1 Qaaccessa Ragaa Afgaaffiifi Daawwannaa.....	58
4.1.2 Faaruwwan Goota Faarsuuf Dhiyaatan.....	63
4.1.2.1 Faaruwwan Bifa Geerarsaan Dhiyaatan.....	63
A, Kan Gootichi Oliqaan Ofiisaa Geerare.....	63
1.Geerarsa Dhaadannaa.....	63
2.Geerarsa Gootummaa.....	65
3. Geerarsa Hawwii.....	68
4. Geerarsa Quuqqaa.....	69
B, Faaruu Hawaasni Gooticha Oliqaaf Geerare.....	70
1.Geerarsa Eenyummaa.....	70
2.Geerarsa Injifannoo.....	72
3.Geerarsa Rakkoo Furuu.....	73
4.Geerarsa Sanyummaa.....	74
5.Geerarsa Birmadummaa.....	75
6.Geerarsa Nageenyaa.....	76
7.Geerarsa Arrabsoo.....	78

8. Geerarsa Gantummaa.....	79
4.1.2.2 Faaruwwan Bifa Sirbaan Dhiyaatan.....	80
1. Sirba Gootummaa.....	80
2. Sirba Jajumsaa.....	82
3. Sirba Balaaleffannaa.....	83
4. Sirba Gaddaa.....	84
5. Sirba Diinni Gootummaa Oliiqaa ibsuuf sirbite.....	86
6. Sirba Lunummaa.....	87
7. Sirba Gamtaa Dhabuu.....	88
8. Sirba Arjummaa.....	88
9 Sirba Hawwii.....	89
11. Sirba Quuqqaa.....	89
4.1.3 Caasaa Irratti Hundaa'uun Qooduu.....	90
4.1.3.1 Waltarrina.....	91
4.1.3.2 Walkeessummaa.....	92
Boqonnaa Shan: Cuunfaa Argannoofi Yaboo.....	94
5.1 Cuunfaa.....	94
5.2 Argannoo.....	95
5.3 Yaboo.....	97
Wabiileee.....	100
Dabaleewwan.....	105

Baafa Suuraalee

Tarreeffamni suuraalee armaan gaditti dhiyaatan gabaasa qorannoo kana keessatti suuraaleen fuularratti argaman kan agarsiisudha.

Suuraa	fuula
Suuraa 1:-----	67
Suuraa 2:-----	69
Suuraa 3:-----	71
Suuraa 4:-----	73
Suuraa 5:-----	85

Boqonnaa Tokko: Seensa

1.1 Seenduubee Qorannichaa

Hawaasni durii kaasee qaroomina bu'ura eenyummaasaa dhalootaa dhalootatti dabarsaa ture ni qaba. Mallattoon eenyummaa Uummanni Oromoo aadaa, seenaa, duudhaa, falaasama, jiruufi jireenya, beekumsa bu'uraa hawaasni qabu keessaa tokko foklooriidha. Foklooriin Oromoo eenyummaa Oromoo ibsuuf akka qabeenya guddaatti kan ilaalamuudha. Fokloorii uummata Oromoof aadaa, ilaalcha amantii, safuufi sona hawaasa Oromoo hunda ittiin ibsachuuf labata haarawaaf ittiin dabarsuuf muuxxannoofi beekumsa walgonfachiisuuf akka meeshaatti kan tajaajiluudha. (Alan Dundes, 1965:3) maalummaa fookloorii yeroo ibsu.”Folklore offers a socially sanction outlet for the expressions of taboo and anxiety, provoking behavior inter directed in every day life.” Akka yaada waraabbii kanaarra hubatamutti fooklooriin duudhaa hawaasaa, wantoota saalfii ta'aniifi nama gammachiisan amaleeffannaa yookaan muuxanno namoonni jireenyasaanii guyyaa guyyaa keessatti qaban kan calaqqisiisu ta'uu hubannaa. Foklooriin Oromoo akka yaada kanaatti ilaalcha hawaasa, hubannoosaanii akkaataa Oromoon addunyaa itti ibsu, sonaafi amantii qaban ittiin ibsatan mara hammata.

Asaffaan kitaabasaa “*Eela*” keessatti yeroo ibsu “Dhalli namaa barreeffamaan ofibsuu osoo hineegalin dura ogafaan yookaan foklooriin, fakkiifi bocaan yaada ofiisaa ibsa ture.” (Asaffaa, 2009:20). Gosoota ogafaanii keessa tokko kan ta'emmoo afwalalodha. Afwalaloon gosa afoolaa ta'ee waa'ee waan tokkoo bifa walalootiin kan himuudhaa. Haala kana Okepwho,(1992:4) kitaaba ‘*African Oral Literature*’ jedhu keessatti waa'ee afwalaloo yoo barreessu walaloofi yedaloon qindaa'ee dhiyaachuu agarsiisuuf ‘songs and chants’ jedhee kan moggaase fakkaata. Kana malees afwalaloon, walaloo hawaasaa ta'ee kan abbummaa dhuunfaa hinqabne afaaniin darbudha.

Gama biraatiin hayyuu Finnegan, (1977:47) jedhamtu afwalaloo yoo ibsitu, ogbarruuwwan kaan irraa kan inni ittiin adda ba'u unkaafi yoomessa isaatiini yoo jettu; Dorson, (1976:85) garuu ”Folk poetry is deferent, for it is defined not only in terms of form but also in terms of its manner of transmission” jedha. Yaada waraabbii kanarraa wanti hubatamu, afwalaloon ogbarruuwwan kaan irraa kan inni ittiin ibsamu unka qofaan

utuu hintaane, karaa ittiin lufuunis akka ta'e ibsa. Afwalaloon ogbarruuwwan kaanirraa kan adda isa godhu unka, yoomessaafi karaa ittiin darbuun jechuun nidanda`ama.

Afwalaloon yeroo namarraa namatti darbu, afaaniin waan ta'eef, adeemsa keessa jijjiiramu danda'a. Kana waan ta'eef, odeeffannoo dabalataa malee, afwalaloo seenessaa walaloo barreeffamaa seenessaarraa, adda baasuun nama rakkisuu akka danda'u Dorson, (1976:85) yoo ibsu, odeeffannoo dabalataa malee, walaloo seenessaafi walaloo barreeffamaa eenyullee adda baasuu hindanda'u jedha. Seenaa isaa beekuufis, akkamitti akka barreeffame beekuu, akkamitti akka sirbame yookiin himameefi unkaisaan adda baasuu ni danda'ama.

Gooroowwan Afwalaloo keessaa tokko kan ta'e faaruudha. Faaruun walaloo miira faarfannaa yookaan galateeffannaatiin guutamee jirudha. Namni tokko yeroo waan tokko faarsu, waan faarsu sana mararfatee faarsa. Faaruu haala lamaan Qoodnee ilaaluu nidandeenya. Isaanis: Faaruu ammayyaafi faaruu aadaati. Faaruun ammayyaa meeshaa muuziqaa ammayyaa waliin qindaa'ee kan dhihaatu ta'ee bifa barreeffamaan baratamuu kan danda'udha. Faaruun aadaa ammo yeroo tokko tokko meeshaa muuziqaa aadaatiin qindaa'ee kan dhihaatu ta'ee afaaniin qofa dhalootaa dhalootatti darba. Faaruun aadaa kunis dirqama meeshaa muuziqaa hinbarbaadu Misgaanuun, (2011:70) Encyclopida Britanica (1993, vol.11) wabeeffachuun yommuu ibsu, Faaruun bakka lamatti qoodama. Isaanis: Faaruu (sirba) aadaafi Faaruu (sirba) ammayyaati."Song can have one of the types of these: song and folk song." jechuun addeessa. Walumaagalatti, akka yaada jarreen kana lameenirraa hubannutti, Faaruun iddoo gurguddoo lamatti qoodamuu isaati. Isaanis: Faaruu aadaafi Faaruu ammayyaa akka ta'anidha.

Faaruun aadaa kunis, ergaa qabiyyeesaarratti hundaa'uun gosa hedduutti qoodamuu nidanda'a. Isaanis: Faaruu Waaqaa, Faaruu Dachee, Faaruu Loonii, Faaruu Amantii, Faaruu Jaalalaa, Faaruu Abbaa, Faaruu Haadhaa, Faaruu Daa'immanii, Faaruu Boo'ichaa, Faaruu Hiriyyaa, Faaruu Fardaa, Faaruu Biyyaa, Faaruu Roorroo jechuun qoqqooduu nidanda'ama. Faaruun kun gareedhaanis ta'e dhuunfaanis nifaarfatama. Faaruun kamiyyuu ergaa isaa bu'uureffachuun hurruubummaa niqabaata. Walumaagalatti, faaruun miira faarfannaafi galateeffannaan guutameen kan mul'atuufi haala faaruun sun faarfamuufiin kan dhaga'amudha (Fedhasaa, 2013:54). Oromoon

faarsaatiin kan inni hinibsanne hinjiru. Yaada kana Finnegan, "Songs can be used to report and comment on current affairs, for political pressure, for propaganda, and to reflect and mould public opinion. (Finnegan, 1970:270) jetti. Yaadni kunis, faaruun haala yeroo irratti yaada kennuuf, dhiibbaa siyaasaaf, hawaasa kan gargaaru ta'uu isaa addeessa. Haaluma kanaan, gosawwan faaruu aadaa keessaa kan uummatni Oromoo gootummaa goota isaa ittiin ibsatu, faaruu gootaani. Kunis, kan hawaaasa keessatti namoota adda durummaan hojii gaarii hojjetanii uummata isaaniirraa diina faccisuun gaggeessaa turan ittiin jajuuf akkasumas ammo warren faallaa isaan kanaa dalagan ammo ittiin qeequuf kan gargaarudha.

Faaruun gootaa bifa garaagaraan ibsama. Kunis, akka Misgaanuun, (2011:71-76) Kitaabasaa '*Dilbii*' keessatti ibsutti, raawwiiwwan seenaa ta'iiwwan yookaan gochalee hawaasaa tokko keessatti raawwatamaa turan bifa walalootiin kan ibsamaa turan kan bakka bu'u agarsiisa. Isaan kunneenis bifa sirbaafi geerarsaani. Bifa kana lamaan gargaaramuun raawwiiwwan seenaa, aadaa, afaan, amantii, diinagdee, siyaasa hawaasni tokko akkamitti geggeeffataa akka ture barsiisuu, madda dhuftee saba tokkoo maal akka fakkaataa ture ibsuuf, gootummaa hawaasni karaalee waraanaa, sabboonummaa maal keessa akka ture dhaloota itti aanutti dabarsuuf jiru ibsachaa turani.

Faaruun gootaa kaayyoo faarfamuufiis qaba. "Kunis, humna hawaasa sochoosuufi dadammaksu waan qabuufi." (Misgaanuu, 2011:73). Innis kanneen yeroo darbe keessatti gootummaan bu'aa gaarii hawaasa isaaniif buusan faajjii isaanii olkaasuuf, kanneen amma keessa jiran ammoo miira yookaan onnee isaanii dadammaksuuf, ho'isuuf, banbansuuf, akkasumas gara fuula duraattis akka isaan cimanii galma isaanii ga'an mul'ata gootummaafi dhoksaa gootummaa ifatti mul'isuudha. Kana malees, kanneen lugna ta'anillee akka isaan jagnooman faajjii warra goototaa kaasnee ittiin onnachiisuudha. Akkasumas (Misgaanuun, 2011:45) kitaabasaa '*Dilbii*' keessatti yeroo ibsutti, faaruun gootaa faaruwwan kunneen keessaa tokko ta'ee akka diinni to'annaa gootaa(waraanaa) tokko harka galuuf qabatamaan gootota(loltoota) warreen darban kanneen fakkeenyummaa qaban waliin walbira qabuun kakaasuufi onnachiisuudha jedhe." War songs are songs that are composed and practical to initiate the warriors to control the enemies. These songs can pairs warriors who have already passed away" jedha.

Faaruun gootaa kunis yoomessa keessatti faarfatamu qaba. Kanas faaruun yookaan weedduun gootaa lola dura gaggeessan waraana cimanii akka lolaniifi jajjabeessuuf gargaara. Waraana booda ammoo hogganaa waraanaa yookaan loltuu diina isaa moo'e faarsuuf gargaara. "Before the war, an encouragement to the leader or to the warrior, to go and fight on encouragement which is intensified on the battle field, after the war, praise for the victorious leader or warrior" jedha (Misgaanuu, 2011:86).

Faaruun gootaa iddoowwaniifi yeroowwan garaa garaatti namoota garaa garaan kan faarfatamudha. Fakkeenyaaf, iddoo dirree waraanaatti, mana hidhaatti, lafa cidhaatti, guyyaawwan ayyaanaa garaagaraa, iddoo daboon jirutti, walga'iiwwan [tutawwan] namootaa biratti, sirna awwaalchaarrattii, mana ijaarsarratti, iddoo qonnaafi haamaattiifi kan kana fakkaatanirrattiifi yeroo akkasii kan faarfatamudha. Kanaaf, haala yeroo amma kanatti faaruun gootaa kun akka barbaadameefi iddoo barbaadametti akka hin faarfatamnedha. Sababnisaas, dhiibbaawwan garaa garaa kanneen akka dhiibbaa amantaa, siyaasaa, qoollifannaafi xiyyeeffannoo dhabuurraan kan ka'e baduudhaaf waan xiqqoo xiqqoo cilaancilleenshee namoota [manguddoota] bubbulan biratti daangoftee haftedha.

1.1.1 Ibsa Qorannichaa

1.1.1.1 Seenaa Gooticha Oliiqaa Dingil

Oliqaan Dingil abbaasaa obbo Dingil Hirphoo Dagagaafi haadhasa aadde Ungudee Uggaa Jonka irraa kan inni dhalate tilmaamaan naannoo bara 1890 ta'a jedhama. Bakkii inni itti dhalates Yimaaloogii walal yookaan Tajjoo naannoo "Burqaa Loomiicaa" lafa jedhamuttii akka ta'e od-himtoonni afgaaffii obbo Tolaa Reebuu dhugaa ba'u.. Akkasumas lafti inni itti guddates "Loomiicaa" fi "Heennaa" lafa jedhamutti akka ta'e jaarsoliin ragaadha. Yeroo tokko tokko maqaa isaa Oliiqaa Dingil Bookaa jedhanii bakka tokko tokkottis ni waamu. Kunis namni tokko maqaa masoo yookaan maqaa lammaffaa qabaachuu waan danda'uf, kan Oliiqaas akkasumadha. Oliqaan Dingil Hirphoo qomoon isaa oromoo ta'e utuu jiruu balballi isaa laaloo dha. Laaloon ijoollee sayyoo keessaa isa tokkodha. Hangafi ijoollee Sayyoo Daallee yeroo ta'u Garjeedii itti aana sadaffaan Laaloodha. Akkuma ijoollee tokkoo umriin

isaa barumsaaf yoo ga’u haala baruf barsiisuu yookaan imaammata mootummaa bara sanaatti mana barumsaa sadarka tokkoffaa Qeesi yookaan Lubaatti bara 1915 tti galee barachuu jalqabe. Mannii barumsaa kunis hanga kutaa afurii qofaadha. Kana malees mannii barumsaa kun mana barumsaa amantaa waliin kan walqabatedha. Innis amantii Orthodoxii waliin walqabata waan ta’ef qeesoota achuma jiraatantu barsiisaas ture. Barmsa erga barate xumuree boodaa bara 1926 tti bara mootii Haaylesillaasee keessaa miindeffamee hojjeta turera. Hojiin inni hojjetaa tures qaraxa gibiraa sassaabu yookaan funaanee mootummadhaaf galii gochu ture. Naannoo inni hojjetaa tures godina qellem wallagga jalatti Aanolee argaman kanneen akka Qaaqee, Ashii, Muggii, Shebel, Canqaa, Qeebbi ... kan kana fakkatan. Itti dabalees Dambi Dolloo keessaas akka hojjecha ture seenaan ni ibsa.

1.1.1.1.1 Hiddi Latiinsa Dhaloota Olliqaa Dingil

Seenaan hundee dhaloota Olliqaa Dingil qomoo Laaloodha. Laaloon ijoollee ja’an Sayyoo keessaa isa tokko. Hangafni ijoollee Sayyoo Daalleen yommuu ta’u Garjeedi itti aana, sadaffaan Laaloodha. Abbaan qomo kanaa Raayyaadha. Raayyaan Hoboon dhalche, Hobommoo Cooraan dhalche. Cooraan ilmaan lama godhate. Isaanis: Jibaatiif Macca. Macca ilmaan sadii godhate, isaanis: Daadhii, Jawwiifi Tum’eedha. Daadhiin Sayyoofi Leeqaa godhate. Sayyoon ilmaan lama godhate, isaanis: Dullachoofi Akkayyuu. Dullacho ilmaan sadii godhate, isaanis: Daallee, Laaloofi Gaejeeda yommuu ta’an, Akkayyummo, Alaku, Galaan Awu godhate. Isaan kun ja’an walitti Ja’an Sayyoo jedhamuun waamamuu. Alaku ilmaan afur godhate, isaanis: Baddeessoo, Beellee, Ootaafi Buun’oodha. Galaan ilmaan saddeeti godhate, isaanis: Arreeree, Waachoo, Amballaa, Filfilii, Diggawoo, Baabboo, Warra guutuu, Gujiidha. Awu ilmaan afur godhate, isaanis: Dhaa’ee, Doobbii, Igguufi Waayyuudha. Daallee ilmaan sadii godhate, isaanis: Dhaa’ee, Darboofi Agaloodha. Garjeedii ilmaan afur godhate, isaanis: Qoree, Iluu, Badhaasoofi Saameedha. Laaloon ilmaan afur qaba, isaanis: Billee, Dooganoo, Deentaafi Waayyuudha. Egaa Olliqaa Dingil qomoonis Laaloo ta’ee, laaloo keessammoo Dooganoo akka ta’e kitaabni seenaa ni ibsa. (Fiixee, 2013:19-20)

1.1.1.1.2 Jalqabbii Qabsoo Isaa

1.1.1.1.2.1 Gochaa Nafxanyoota

Bara 1927 keessa sirni bittaa Nafxanyootaa garmalee waan hammaataa dhufeef namooti ciccimoon Godina Qellem Wallagga magaalaa Dambi Dolloo keessaa jiraata turan fincila kara garaa garatin geggeessaa turan. Haata'uyyuu malee, bara 1927 kana keessa gootii Badda Sayyoo Olliqa Dingil yeroo inni dhugaa dhokate taa'ee hin ilaalu itti jedhedha. Weerara xaaliyaanidhaan dura uummaati Oromoo garbummaa Nafxeenya jala akka ture seenaan ni dubbata. Bara namni mirgii isaa akka yakkaatti ilaalama ture akka ta'e hundi keenya seenaa irraa kan beeknu dha. Fakkeenyaaf afaan ofiitin dubbachuun mirga namaa ture, akka aadaa ofiitti jiraachunis akkasumadha. Garu bara sana keessaa aadaa isaaf afaan isaa harkaa gatani uummata kana raatessaa akka turan beekamadha.

Akka od-himtoonni afgaaffii obbo Galataa Noonniisee jedhanitti bara dargaggummaasaa irraa eegalee wanta Sidaami D/Birruu saba Oromoo irratti hojjetu argee baay'ee aaraa kan tureefi Cuncursaa warri Nafxanyaa saba Oromoo naannoo sana jiran irraan gahaa turan mormuun Magaalaa Dambi-Doollootti galee aadde Gannat Warqi Ashanaa waliin bultii ijaare jiraachu eegale jedhu. Utuu xaaliyaaniin biyya hin seeniin waggaa tokkoon dura bara 1927 keessa haadha manaasa waliin walloluu jalqabe. Utuu kanaan jirani, walitti bu'insi isaanii hammaataa yookiin cimaa akkuma deemeen xaaliyaaniin biyya keenya dhufuuf naannoo ji'aa sadiitti galeera jedhu obbo galataan. Guyyaa keessa gaf-tokko haatii manaa Olliqa Dingil aaddee Genneet Warqii dadhii gurgurti waan ta'ef maamiltoonni baayyeen taa'anii dhugaati dhugaa turan. Isaan keessaa garuu Gabayyoo namni jedhamu immoo abukaatoodha. Manni isaa magaalaa Dambii Dolloo naannoo Taaboor jedhamudha. Namni Gabayyoo Shiibashii jedhamu kun abukaatoo waan ta'ef taayitaa yookaan aangoo isaatti fayyadame Olliqa fi haadha manaa isaa gargar baasuu barbaada ture.

Guyyaa keessaa gaf-tokko nafxinyichi (Gabayyoon) siree Olliqa irra taa'aa utuu jiruu Olliqaan itti dhufe. Saniin booda, “maaliif siree koo irra taa'aa? Gabayyoon” jedhee Olliqaan hadha manaa isaa gaafannaan, wal-lolani waan jiraniif maal si galche yoo taa'ee ittiin jette. Isaa booda Olliqaan aariidhaan qawwee itti dhukaasee jennaan

madeesse darbe malee hin ajjeefne. Kanaaf aadde Gannat Oliiqaatti akka himata bantu godhan. Gabayyoon abukaaatoodha. Abbaan seeraa immoo eessuma Gabayyooti Walii galanii Oliqaa mana hidhatti darbachuun Gabayyoon akka niitii Oliiqaatti galu godhan. Mana hidhaati erga bahee booda halkan qaxxisee dhaqee qaawwaa manaatiin rasaasa qoma Gabayyooti naquun barcumarra kuffise ajjeese. Eessumni Gabayyoo inni abbaa seeraa sun naannoo tokko waan jiraataniif dhukaasa qawwee gaafa dhaga’u “Namittiin ‘Gaallan’ kun Gabayyoo ajjeesfteka” jedhee qawweesa fudhatee duukaa bu’e. Oliqaan itti garagalee qomasaa keessa buuse lafaan dha’ee qawweesa irraa fudhatee sokkee sana booda anatu ajjeese abbaan dhiira taate ana duuka haa dhuftuka jedhaa geeraraa sokke. Manni Gabayyoo Taabor waan ta’eef Taaboriin dhaqee haadha manaa isaatiin “kottuu gadi ba’i ani haadha manaakoon dhabee atimmoo abbaa manaakee dhabde” jedhee ishee gadi baasee manichatti naannessee ibidda itti naqee gube achumaan warra nafxanyaana lubbbuun taphataa turan ofitti dabaluun bosona Walalitti gale.

1.1.1.1.2.2 Du’a Gooticha Oliiqa Dingil

Silaa namni sabaaf yaadu baayyees hin bubbulu waan ta’ef karaa Oliqaan hin yaadneen diinni kiyoo qopheessitef. Qabsoo Oliqaan godhu kana nafxanyootii akka isan hin deggerree beekamaadha. Sababa kana ta’eef, fakkeenyaaf akka od-himtoonni afgaaffii obbo Atoomsaa Shuuluufi obbo Mokonniin Tolaa magaalaa Dambii Dolloo irraa jedhanitti, du’i Oliqaa saganteeffamee kan godhamedha jedhu. Oliqaan Dingil bosona keessa oolee halkan dhufe magaalaa Dambii Dolloo keessaa mana meeshaa kaa’atu qaba. Bakkii Oliqaan meeshaa kaa’ataa tures mana namicha nafxeenya tokkoo ture jedhu. Kanas Oliqaan waa malee namicha kana hin filanne. Sababiin isaas meeshaa isaa kana yoo Oromoo akka isaati bira kaa’ate basaastonni oliif gadi fiigani dubbii kana bira ga’u danda’u jedhee, waan shakkeef tapha sammuu itti taphatee mana nafxeenyaa kanaa filate. Haata’uuyyuu malee gootii kun tooftaa lolaf bilchina sammuu xaaliyaanoota warra teknolojiifi barumsaan akka addunyaatti jirra jedhan kanayyuu raatessuu danda’era. Kan baayyee nama dhibu haalli inni itti jara raatessaa tures, akka eenyu illee hin shakkineetti diinuma isaa harka meeshaa ka’atee achii fuudhee diinaa isaa ittiin burjaajessaa ture. Sa’atii inni itti meeshaa dhufee kaa’atus halkan keessaa sa’atii 5 (shani) hanga sa’atii 10 (kudhaniitti) jedhu.

Kana malees, meeshaa diina booji'e kana namicha kana bira erga ka'ate booda rasaasa fudhate deebi'a ture. Namtichi nafxeenyaan kun immoo xaaliyaanii waliin hidhata qaba. Itti dabalees akka xaaliyaanotii namicha nafxeenyaa kana hin shakkinetti mana namicha kana naannoo Shogoo biratti Oliiqaan beekaa Matreyeesii dhukaasaa bula. Ganama isaa xaaliyaanotni, Oliiqaan namicha nafxeenyaa nuuf hojjetu kanatti dhukaasaa bule, qophaa'a kottaa deemne ilaalla jette yeroo isheen bakka sana geessuu inni bakka sana hin jiru. kana booda waan godhan dhabanii galu turan. Haala kanaan Oliiqaafi namichi nafxeenyaan kun waliin hojjechaa turan.

Haata'uyyuu malee qarshiin Oliiqaan namicha kana irra baayyataa waan deemeeff Oliiqaan “qarshii koo naa deebisii” jedhee gaafaten. Kana booda Oliiqaan naaf deebisi jedheeni yeroo hedduuf gaafatee dadhabee aariidhaan guyyaa tokkoo namicha kana arrabse. Guyyaa sanaa jalqabee namichi kun isa Oliiqaan arrabseen garaatti qabatee Oliiqaadhaaf ciisee hin bulle ture. Kana booda xaaliyaani waliin walii galuudhaan namoota Oliiqaan waliin hidhata qaban qarshiin sossobuu jalqabe.

Kun utuu kanaan jiruu Oliiqaan holqa gungum keessa jiraachaa utuu jiru hojjeettu Oliiqaan kan turte haadha manaa namicha “Baaburii wagee” kan taate ganda Burqaa Keellaa har'a kana keessatti namichi nafxeenyaan kun uffataafi qarshii kenneef. Sababni inni qarshiifi uffata isheedhaf biteefis akka isheen Oliiqaan hordoftee nyaata waliin summii nama ajjeesuu laattuuf barbaadeti. Isheenis bu'adhaan moo'amtee yaada isaa waliin walii galte. Kun kanaan utuu jiru guyyaa keessaa gaftokkoo Oliiqaan dhukkuba koosoo dhukkubsate. Kana booda hojjeettu isaa kan taate haadha manaa baaburii wagee kanan qorichaa koosoo naf daakii jedheen. Bara sana qorichii ammayyaa waan hin jirreef qorichaa aadaa kan baala garaa garaa irraa hojjetame fayyadamu turan.

Qorichi kunis waantota akka: muka koosoo, Ducaa, Hanqu, Kichuu Makkannisa walitti makani daakani nama dhukkubuuf kennu. Kana booda waantota garaa namaa keessaatti argaman miiccee qulqulleessee baasa. Koosoo naa daakii jedheeni booda, isheenis tole jettee carraa kanattii gammadun erga qorichaa koosoo qopheessitefi booda summii nama ajjeesu kana itti dabaluun keennitef. Innis ishee waan hin shakkineef harkaa fudhateema dhuge. Ergaa dhugee xiqqoo turee booda “laphee koo na

guba maalidha waansa” jedheen. Kana booda waraanni Oliiqaa dubartittiinu ni dhukkubsachiisti jedhani, fageenya irratti xaaliyaanota isaa irraa eeguf bosona keessa jiruturan. Saniin boodaa isheen dadhabuu isaa yeroo hubattuu achitti isaa dhiistee erga deemtee booda Wadajoo nama jedhamuun akkas jette “deemiitii akka koosoon toleef ilaali nyaatan hojjedhe fidaafi ” jetten. Wadaajoon immoo hojjetaa Oliiqaati waan ta’eef tole jedhee Oliiqaa ilaalu yeroo deemu inni laafeera yookaan du’uf osoo dhiphatu arge. kana boodaa isa xaaliyaanotni namni Oliiqaa qabee ni badhaafama jettee sana yaadatee, qawweema Oliiqaa jalaa fuudhee itti dhukaase ajjeese.

Wadaajoonis summii nama ajjeesu kana dubartittiin Oliiqaadha akka laattus beeka ture yookaan innis harka keessaa qaba ture jedhu. Kunis Bara 1933 ji’a muddee keessa guyyaan isaa faacaasa yookaan hojjaa lammeeffoo ture. Oliiqaan guyyaa guutuu dhukkubsachaa oolee Roobitti bari’u jala halkan keessaa sa’atii sagal irratti bakka “Oddo Butaa” jedhamutti du’e. Haata’uyyuu, malee Wadaajoon erga kana godhee xaaliyaanoota bira deemee “anatu ajjeese” jechuun of mi’essuuf dubbatus Xaaliyaanooti itti hin gammadne turan. Haata’uyyuu, malee hooggantoonni Xaaliyaani ilaalu yeroo deemanitti hin amanne turan. “Oliiqaa miti kan du’e nama kan biraa ta’a” jechaa turan. Sababiin isaas yeroo hedduu isaa qabuuf yaalii geggeessani milkaa’u waan dadhabaniif jedhaniti.

Bifuma waal fakkaatuun hogganaan xaaliyaanii tokko maqaan isaa kan “Goovarnoo Gaalvaa Daaye” jedhamu reeffaa Oliiqaa argee baayyee gadde. Gadduu qofas osoo hintaane akkana jedhe “isa akkasii hin ajjeesani waraanaan marsaanii qabanii muudama kennaniifi hoogganaa waraana godhu malee” jedhee aaree Wadaajootti dheekkame. Saniin booda reefficha baachisani magaalaa Dambii Dollootti lafa bara durii Gabaa Dafinoo jedhamaaturetti geessan. Gabaa Dafinoo yookan kan yeroo ammaa Waajjirri ethio telecommunicationfi waajjirrii manaa Poostaa irratti ijaarame jirutti muka muranii akka sireetti hojjetani funyoodhaan hidhani xaxanii fannisan. Uummatatti agarsiisuuf jedhani. Kan nama dinqisiisu reeffii yookaan du’an isaa illee baayyee nama sodaachisa ture jedhu. Haata’uyyuu, malee guyyaa kana uummatii biyyicha keessa jiru tokko osoo hin hafin hunduu yaa’e ilaala oolee. Waanti nama dhibu namoota bara sana

dhabbatanii ilaalaa turan keessaa anii isaa tokkodha jedhu, od-himaan afgaaffii maanguddoon umrii dheera qaban kan amma lubbun jiran obbo Galataa Noonisee

1.1.2 Seenduubee Aanaa Yamalogii Walal

Aanaan Yamaalogi Walal aanolee kudha tokkoon Godina Qellem Wallaggaa keessaa ishee tokko dha. Magaalaan guddittii Dambii Dolloo irraa kiilomeetira 42 fagaattee argamti. Magaalaa guddittii Oromiyaa irraa gara lixaatti 634 km fagaattee argamti. Ballina lafaa heektaara 55151 kan ta'u qabdi. Kana keessaa Qonnaaf hektaara 17018, Lafa bosona Uumamaaf hektaara 8714, Lafa Bosona Namdhaabeef hektaara 475, Lafa Bunaan 5797, Lafa margaan hektaara 985, Lafa ijaarsaaf oole, hektaara 129, Kan biroon hektaara 22033, Uwwifamee jiraa, Gandoota baadiyyaa 15 fi gandoota magaalaa 2n bara 1998 hundoofte. Aanaan kun aanolee olla gara garaan kan daangeffamtu yoo ta'u isaanis, Bahaan Aanaa Daalle Waabaraafi Hawwaa Galaan, Dhihaan Aanaa Anfilloofi Gidaamii, Kaabaan aanaa Jimmaa Horroofi Gaawoo Qeebbee, Kibbaan Aanaa Sayyootiin kan daangeffamtu yoo ta'u jarreen kana gidduutti kan argamtuudha. Baay'inni uummata aanichaa 64,605 yoo ta'u, isaan keessa Dhiirri 29,308 yoo ta'an, Dhalaan ammo 35,297 ta'u. Aanaan kun kan inni ittiin beekamu qonnaafi horii horsiisuuni. Midhaanonni aanaa kana keessatti oomishaman kanneen akka :Xaafii, Qamadi gosa adda addaa, Garbuu, Bishingaa, Ataraafi Baaqelaa ta'u. Horiin aanaa kana keessatti horsiifaman kanneen akka: Loon, Hoolaa, Re'ee, Fardeenifi Gaangoliidha. Haalli Qilleensa Aanaa kanaa: Baddaan 30.5%, Badda Dareen 56.15%, Gammoojjiin 13.35% waan ta'eef, baayyinaan qabanoofuudha. Akkasumas Waggaa keessatti yeroo baay'ee bokka argatti. Hawaasni tokko amantii qabaachuun dirqama. Namni amanti hin qabne hin jiru, kanaaf uummanni Aanaa kanaa Amantaa Pirootistaanti kan hordofan 74.37%, kan amantaa Ortodoksii hordofan 17.81, kan amantaa Musiliima hordofan 7.82 ta'u. Maqaa Gandoota Aanaa kanaa kanneen armaan gadiiti. Isaanis: Gurraatti Walal, Awusaa Saasii, Daallee Saasii, Hordof Seebaa, Daraarii Caabii, Burqaa Walal, Burqaa Loomicaa, Igguu Yaayyaa, Kallii Kaanchii, Loomica Cabal, Laaloo Koyii, Guddina Meecchoo, Arbaa Ishiifi Tulluu Sameedha.

1.1.2.1 Haala Moggaasa Maqaa Aanichaa

Aanaan kun kan moggaafamte Tulluu beekamaa Aanicha keessatti argamu Tulluu Walal irraa akka ta'e jaarsoliin ni dubbatu. Kunis jechi Walal jedhamu kun yeroo ammaa qomoo bal'inaan aanicha keessatti bal'inaan argamu Qomoo Yamalogii waliin walitti hidhamuun moggaasni maqaa Aanaa Yamaalogii Walal kanarra akka ta'e Jaarsoliin dhugaa ba'u. Tulluun kun Aanicha keessaa ganda Gurraatti Walal keessatti kan argamu yoo ta'u, dheerinni Tulluu kanaa qarqara galaanarra 3335m akka dheeratu ragaan jiru ni mullisa.

1.2 Ka'umsa Qorannoo

Uummanni Oromoo bal'ina lafa biyyittii qabatee akka jiru qorannoon kanaan dura taasifaman nimul'isu. Akka (Asmarom, 1973:5) ibsutti "In the historic analysis of Africa the Oromo held the special position that they are the most expensive societies in record" jedha. Haata'u malee, uummanni Oromoo gosoota fookloorii hedduu qabaatus, bal'inaafi gadi fageenyaan qoratamanii faayidaa hawaasummaaf hinoolle. Kana ilaalchisuun Mulugeta (1997); (Baye, 1986:4) wabeeffachuun yoo ibsu "The Oromo are one of the major peoples of Ethiopia with a very rich history and culture. They are however one of the least studied peoples of their size" jedha. Kana jechuun fookloorii Oromoorratti qorannoon gaggeeffame tokkollee hinjiru jechuu miti. Namootni muraasniifi Namootni biyya alaa itti guuttata digirii jalqabaafi lammaffaaf qorannoo fookloorii Oromoo keessaa afoola gama adda addaan xiinxalaniiru. Haata'u malee, qorannoon duudhaa Oromoo, keessattu faaruu gootaa waliin walqabatee qorannoon gaggeeffame gahaa hinfakkaatu. Dabalataan, yoomessi dhugaa jiraatee faaruun kun dhalootaaf darbaa hin jiruu. Yeroo ammaa kanatti yoomessi dhugaa haaturuutii afaaniin faaruu kana dhalootaaf dabarsuun sababoota gara garaatiin hafa dhufaniiru. Sababoota kanneen keessaa inni tokko ammayyummaa yoo ta'u, inni biraan dhibbaalee cunqursaa afaaniifi aadaa walcaalmaa hawaasaa madda godhate kan sirnoota darban keessa turaniif dhiibbaa amantiin pirotistaantii waliin wal qabatuudha. Haalli kun aadaafi afaan, akkasumas falaasamni hawaasichaa akka ukkaamamu godheera. Dhimma kana ilaalchisuun (Asafaa, 1998:88) akkana jedha: "The Ethiopian colonizing structure has repressed and distorted the Oromo system of world view for last century The Ethiopian colonists eliminated Oromo cultural and religious experts,..." akka yaada kanaatti bittaan kun

aadaan Oromoofi falaasamnisaa akka ukkaame ibsa. Sabni akkanaa kun mirga aadaafi dudhaasaa afaansaatiin dhalootaaf dabarsuu dhaba. Yeroo kanatti guddinni aadaafi afaan hawaasa kanaa bakka jirutti dhaabbata. Jijjiirama agarsiisuun hinjiru jechuudha. Haalli akkanaa kunis biyya keenya keessatti bal'inaan mul'achaa waan tureef sabni Oromoos aadaafi afaansaa mirga guutuudhaan dhalootaaf dabarsaa hinturre. Dhiibbaa sababoota kanneeniirraa kan ka'e sabicha biratti faaruu gootaafi ogafaan biroo fayyadamuunis ta'e dhalootaaf dabarsuun gara hafuutti adeemaa jira.

Dabalataan, Gootichi Oliiqaa Dingil fincila diddaa gita bittoota Nafxanyaafi koloneeffattootaa keessatti nama gahee lammummaasa haalaan bahee injifannoowwan boonsaa galmeesse darbe waan ta'eef kabajaafi ulfina argachuu qaba. Haata'u, malee dhugaan hawaasa Oromoo Godina Qellem Wallaggaa keessa jiru garuu faallaa olitti ibsame kanaati. Kunis dhugaan Hawaasa keessa jiru garlameedha. Haaluma kanaan Hawaasni gamtokko Oliqaan gootaa yeroo jedhan Hawaasni gambiroon immoo inni goota miti 'shiftaadha' jedhu. Kanamalees, seenaan goota kanaa xiyyeeffannoon itti kennamee kan hin qoratamneefi kanneen qoratanis odeeffanoo dhugaarratti hundaa'uu dhabuunsaniin seenaa goota kanaa dhalootni akka sirriitti hin hubanne godhe. Fakkeenyaaf obbo Asaffaa Tuuchoo kitaabasaanii '*Gumaata*' jedhu keessatti "Bakki dhaloota Oliiqaa Dingil, Qellem Wallaggaa keessaa Yamaalogii Walal, Ganda Gurraatti Wala jedhamuudha." Asaffaa, 2016:38)fi Lubni Fiixee Birrii kitaabasaanii '*seenaafi Aadaa Oromoo*' jedhu keessatti "bakki dhaloota Oliiqaa Dingil Laalool Garee cina bakka Amaara Kaanchii" jedhamuudha Jedhu." (Fiixee, 2013:70). Kana malees, Qalbeessa Niyyaa Qorannoo itti guutiinsa Digirii tokkoffaa Mata-durree 'Xiinxala afoola Oliiqaa Dingil' jedhu keessatti Oliiqaa Dingil Godina Wallagga Dhihaa kan har'a Godina Qellem Wallagga jedhamtee moggaafamte, aanaa Yamaalogii Walal ganda Gurraatti Walal bakka Laaloo Dooganootti dhalate jedha. (Qalbeessa, 2002:14). Haalli kun kaanan kan itti fufu yoo ta'e dhaloota mul'ata gootummaafi dhoksaa gootummaa hin beekne, seenaasaa beekuu ofitti amanamummaa qabuufi diinaasaaf hin jilbeeffannee uumuu keessatti daran dhiibbaa olaanaa waan qabuuf faaruu goota kanaaf faarfame xiinxaluun hubannoo hawaasa gartokkotti fiduufi seenaa dhugaa goota kanaa dhaloota dhufu hubachiisuun dhimma murteessa waan ta'eef Qoraataa mata duree kanarratti qorannoo akka adeemsisuuf kakaaseera. Darbees maalummaa gootaafi 'shiftaa' ilaalchisuun hubannoon

dhimma goota Qellem Wallaggaa Olliqaa Dingil ilaalchisee jiru wal dhahaa waan ta'eef faaruu goota kanaaf faarfame xiinxaluun hubannoo hawaasa gartokkotti fiduun dhimma murteessa waan ta'eef Haallan kunneen qoraticha dhimma kanarratti qorannoo akka adeemsisu kakaaseera. Haaluma kanaan qorannoon kun gaaffilee armaan gadii deebisuu danda'a:

- Faaruun gooticha Olliqaa Dingil qabiyyee akkamii of keessaa qabaa?
- Faaruun gooticha Olliqaa Dingil Caasaa akkamiin dhihaachu danda'aa?
- Sababootni Faaruun gootaa akka irraanfatan taasisan maalii?
- Faaruun gootaa kun akka hin banneef maal gochuutu barbaachisaa?

1.3 Kaayyoo Qorannichaa

1.3.1 Kaayyoo Gooroo

Kaayyoon gooroo qorannoo kanaa qabiyyee faaruu gooticha Olliqaa Dingil Qellem Wallaggaa Aanaa Yamaalogii Walal qaaccessuudha.

1.3.2 Kaayyoo Gooree

- Qabiyyee fi sonoota faaruu gooticha Olliqaa Dingil ibsuu
- Caasaa faaruu gooticha Olliqaa Dingil ittiin dhihaatu adda baasuu
- Sababoota Faaruu gootaa akka irraanfatan yookaan badu taasisan adda baasuu
- Faaruu gootaa irraanfatanuufi yookaan baduuf deemaniif kallatti furmaata eeruu

1.4 Barbaachisummaa Qorannichaa

Qorannoon kun kan xiyyeeffatu faaruu aadaa Oromoo keessaa tokko kan ta'e faaruu hawaasichi goota faarsuuf itti fayyadamuurratti. Kunimmoo bu'aa sammuu hawaasichaa kan ta'e aartii hawaasichaa barbaadanii argachuufi akkam akka ture beekuuf, beekaniis dhaloota dhufuuf kaa'uuf fayyada. Haaluma kanaan qorannoo kun:

- Faaruu gootaa Oromoo funaanuun dhalootaa dabarsuu namoota barbaadaniif ni fayyada;
- Nama dhimma kanarratti qorannoo bal'aa adeemsisuu barbaaduuf akka bu'uuraatti ni tajaajila
- Waa'ee seenaa gooticha Oliiqaa Dingi akka sirritti hubataniif karaa saaqa.
- Barsiisota yookiin namoota waayee aadaa Oromoo gama faaruu aadaatiin baruufi barsiisuuf barbaadaniif akka maddaatti ni fayyada.

1.5 Daangaa Qorannoo

Qorannoon mataduree “”Qaaccessa Qabiyyee Faaruu Gooticha Qellem Wallaggaa Oliiqaa Dingil.” jedhurratti adeemsifame kun gama adda addaatiin daangaa'aadha. Kunis sababa gabaabina yeroofi hanqina baajataa ilaalcha keessa galchuun kan ta'edha. Tokkoffaan gama iddootiin kan daangeffamedha. Godina Qellem Wallaggaa keessatti ta'ee Aanaalee kudha tokkoon Godinni kun qabu keessammoo, Aanaa Yamalogii Walalitti kan daanga'edha. Sababnisaas Aanaan kun bakka dhaloota goota kanaa waan ta'eef seenaa dhuftee goota kana sirriitti ibsu argachuuf jecha. Lammaffaa qorannoon kun gama qabiyyee yookiin yaada xiyyeeffannoon daanga'aadha. Qorannochi faaruu gootaa keessaayyuu kan nama lammiisaaf waa jabduu hojjetee kan Oliiqaa Dingilirratti kan xiyyeeffateedha.. Kunis qoranichi kan xiyyeeffatu qabiyyee faaruu gooticha Oliiqaa Dingil walitti qabuun qaaccessuurratti ta'a jechuudha. Bu'uuraan gosoota fookiloorii keessaa afoola, gosoota afoolaa keessaa afwalaloo, gosoota afwalaloo keessaa faaruu, gosoota faaruu keessaa ammo faaruu gootaarratti xiyyeeffata.

1.6 Hanqina Qorannichaa

Qorannoon kun Qabiyyee Faaruu Gooticha Oliiqaa Dingil Godina Qellem Wallaggaa: Aanaa Yamaalogii Walal keessa jiru qaaccessuu kan xiyyeffata. Qoratichi adeemsa qorannoo isaa gaggeessaa ture keessatti rakkoolee armaan gadiitu isa mudate:

Qorataan hojii idilee isaa osoo hojjetuu qorannicha waan gaggeesseef, hanqinni yeroo isa mudatee ture. Kanamalees, bakki hojii idilee qorataaf iddoon kitaabilee irraa argatu hiixuu waan ta'eef meeshaalee qorannichaaf quubsaa ta'an argachuu hin dandeenye. Akkasumas, yeroo qoratichi od-himtoota irraa odeeffannoo funaanuuf baherratti, od-himtoonni dursanii gatii odeeffannoo gaafachuu isaaniiti. Kunis, qorataan baajata mataasaan socho'aa waan tureef baajatnillee rakkoo biraadha. Kunimmoo, baadiyaa keessa miillaan deemanii manguddoota argachuun baay'ee dadhabsiisaadha. Kana keessatti odeeffannoo argachuuf guyyaa yaadee dhaqetti argachhuu dhabuu hanqinaalee qorataa kana mudatanidha. Haata'u malee, hanqinoota kunneen dandamachuuf qorataan hanqina yeroo mudateef yerooma argamte sanitti dhimma ba'uun, rakkoo baajataa isa mudateef deeggarsa namaafi carraaqqii ofiin baasiiwwan dirqama ta'an qofa baasuun, rakkoo miillaan deemuufi yeroofi bakki manguddoota itti argatan mijachuu dhabuu kan jedhuuf iddoo miilaan deemamuun ulfaatetti fardaan deemuun hanga manguddoota sana argatutti immoo dhaamsaan beellamsiifatee deddeebi'ee hanqinoota kana furuun hojjiisaa toora akka qabatu taasiseera.

Boqonnaa Lama: Sakatta'a Barruu

Boqonnaa kana keessatti yaadawwan beektotaa mata duree faaruu gootaafi sirboota aadaatiin walqabatan ni ilaalamu. Kunis waayee og-afaaniifi firiwwan og-afaanii faaruu gootaa mataduree adda addaatti qoqqooduudhaan kan ilaalaman ta'u. Akkasumas qorannoowwan dhimma kanarratti kanaan dura hojjetaman ni sakatta'amu; yaanni hayyoota gara garaa kan mata-duree qorannoo kanaa caalaatti ibsan, bal'isaniifi deggaran ni ka'u, dabalataanis yaadawwaniifi artiikiloonni mata-duricha caalaatti gabbisu jedhamanii yaadaman bal'inaan ni ibsamu. Dhimmoonni adda addaa mata-duree qorannoo kanaatiin walqabatu jedhamanii yaadaman yaada beektotaatiin deggaramuun mata-dureewwan gara garaatti qoodamuutiin akka armaan gadiitti lafa taa'aniiniiru.

2.1. Daayessota Og-afaanii

Daayessi qorannoo tokko geggeessuuf bu'uura. Mataduree kana jalatti daayessota adda addaa kaasuun haala akkamiin qorannoo kanaaf barbaachisoo akka ta'anirratti yaadni tilmaamaa ni kaa'ama. Daayessonni dirree qorannoo adda addaa ciminaafi dadhabina mataa isaanii qabaataniyyuu hanga yoonaatti qorannoo tokko geggeessuuf daayessi filatamaa ta'e tokko akka hin jirre hayyoonni ni ibsu. Kana jechuunis daayessonni adda addaa dhimmoota gara garaa xiyyeeffachuun inni tokko isa biroo qeeqa. Waan kana ta'eef hundi isaanii faayidaa mata isaanii qabu. Wanti tokko keessatti xiyyeeffannoo hinargatiin isa kaan keessatti xiyyeeffatamuu waan danda'uuf inni tokko hir'uu isa kaanii guutuu danda'a. Dhimma kana ilaalchisee (Immaanaan, 2007:7) Dorson (1963) wabeeffachuun yoo ibsu, "Theories do exist and complete vigorously each other," jedha. Yaadni kun yaaduma olitti jedhame deggaruun daayeeessonni adda addaa hir'uu walii akka guutan ibsa.

Qorannoon og-afaanii jaarraa 19ffaa keessa akka jalqabe hayyoonni ni ibsu. Yaada kanarraattis (Okpewho, 1992:5) akkana jedha, "The serious study of what has come to be known as oral literature began in nineteenth-century Europe." Qorannooleen kunneenis maalummaa aadaafi og-afaan hawaasaa ibsuurratti akka xiyyeeffatan namni kun ni ibsa. Kaayyoon qorannoolee bara sana keessa adeemsifamaa turani kallattumaan og-afaan kan xiyyeeffatu hinturre; inni tokko aadaa hawaasaa yoo xiyyeeffatu, kaan hawaasa

kaanimmoo waayee madda (asdhuftee) hawaasaa qorachuu kan xiyyeeffatan ture. Yaada kanarraa wanti hubatamu namoonni qorannoo kana geggeessan dirree qorannoo adda addaarraa kan walitti bobba'an taa'uusaaniti. Kanarraa kan ka'e hiikti tokkoon tokkoon isaanii og-afaaniif kennanis adda adda ta'a. Dirreewwan qorannoo og-afaaniifi firiiwwan og-afaaniirratti qorannoo adeemsisaa turan dirree qorannoo xinwaasaa, xinsammuu, xinnmaddaaf, seenaafi k.k.f yoo ta'an hunduu gara dirree qorannoo mataasaaniitti harkisuun hiika kennuufi.

Akka (Dorson, 1972:7-46) mataduree 'daayessota fookloorii yeroo dhihoo' jedhu jalatti ibsutti daayessota og-afaanii daayessa finishii (mala tamsa'inaa), daayessa tajaajilaa, daayessa xinsammuu, daayessa caasaa, daayessa foormulaa og-afaanii (oral formula), daayessa aadaa walkeessoo (cross cultural), daayessa aadaa fookii, daayessa aadaa uummataa (mass cultural), daayessa kallattii (hemispheric) fi daayessa haalta'iinsaa (contextual) jechuun lafa kaa'a.

Daayessota kanneen keessa kan qorannoon kun bu'uura godhatu daayessa xinmaddaafi daayessa caasaa yoo ta'an, tokko tokkonsaanii akka armaan gaditti ibsamaniiru. daayessi xinmaddaa qabiyyee faarsaa gootaa fi faayidaa isaa ibsuuf kan tajaajilu yoo ta'u daayessi caasaammoo faaruu gootaa caasaalee gara garaatti caccabsuun ilaaluuf gargaara.

2.1.1. Daayessa Tajaajilaa (Xinmaddaa)

Akka (Okpewho, 1992:86) ibsutti daayessi tajaajilaa hayyoota xinmaddaatiin kan madde ta'ee og-afaan aadaa hawaasaa keessatti attamitti akka tajaajilu qorachuu bu'uura kan godhatedha. Hayyoonni xinmaddaa og-afaan gama tajaajila inni aadaa hawaasaa keessatti hawaasaaf qabuutiin qoratu. Fakkeenyaaf raagamtaa hawaasa tokkoo kan qoratan aadaa hawaasa sanaa keessatti akkamittiifi maaliif akka tajaajiluufi maal akka agarsiisu akkasumas bu'aanni hawaasichaaf qaburratti hundaa'uuni. (Dorson, 1972:21).

Gama biraatiin daayessi xinmaddaa (daayessi tajaajilaa), akka (Immanaan, 2007:9) Dorson (1963) eeruun ibsutti daayessa qabiyyee, tajaajilaa fi akkataa ogbarruu tokkoratti xiyyeeffatudha. Daayessi kun qabiyyee faaruu gootaa fi faayidaa isaa ibsuuf ni tajaajila. Akkaataa bifa /unkaawwan ogbarruu tokkoos ni ibsa. Kanneen keessaa tokko unkaa jalqabaa fi xumuraa og-afaan tokkoo ibsuuf barbaachisaadha . Kunis daayessi xinmaddaa qabiyyee faarsaa gootaa fi faayidaa isaa ibsuuf tajaajila. Walumaa galatti daayeessonni

kunneen qorannoo kanaaf bu'uura yoo ta'u ergaaleef sonawwan faaruu gootaa Oromoo keessaa jiran ibsuuniifi qabiyyeesaa qaaccessuun hojii guddaa qorannichaa ta'a.

2.1.2 Daayessa Caasaa

Daayessi biraan qorannoon kun bu'uura godhatu daayessa jaarraa 20ffaa keessaa kan ta'e daayeessa caasaati. Daayessi kun dirree qorannoo xinwaasaatiin walqabata. Daayessi caasaa daayeessota adda addaa walitti fiduudhaan waayee aadaa hawaasaa qorata. Akka (Okpewho,1992:132)

Caasaa og-afaan hawaasaarratti hundaa'uudhaan seenduubee hawaasaa qorata. Waayee daayessa kanaa (Immanaan, 2007:56) Dorson (1963) wabeeffachuun akka ibsutti, daayessi caasaa fookloorii yeroo dhiyoo keessa afeewwan (texts) ogeeyyii xiinqooqaatiin kan bu'uureffamedha. Akka daayessa kanaatti caasaan og-afaanii, fakkeenyaaf afee ogwalaloo tokkoorratti walitti dhufeenya yaadaa sararoota adda addaa gidduu jiru xiinxaluu, ergaa ijoo ibsuu fi caasaa walaloo sanaa qaacceessuu irratti xiyyeeffata. Daayessi kun qorannoo kana keessatti qabiyyee faaruu gootaa qaaccessuuf tajaajila.

2.2 Fookiloorii

Hiika fookiloorii ilaalchisee hayyoota dirree qorannoo kanarra jiran hunda kan amansiisuufi tokko taasisu hinmul'atu. Kanarraa ka'uun qarattoonni dirree qorannoo kanaa hiika fookiloorii kennuu caalaa wantoota fookilooriin of keessatti hammatu tarreessu (Dundes, 1965:3; Dorson, 1972:2).

Bara 1846 jecha `folklore` jedhu yeroo jalqabaaf kan itti fayyadame fookilooristii biyya Ingilizii kan William John Toms jedhamudha. Wantoonni fookilooriin hammatu haala raawwii wantootaa, haala hawaasummaa, duudhaa, jilaafi sirnasaa, amantiifi sagada, sirba, dubbii qoolaafi kanaaf kan kana fakkaatan jechuun tarreessu (Dorson, 1972:1; Oring, 1986:61; Fekade, 1991:2).

Gama biraatiin, (Leach, 1996: 398-403) hayyoonni fookiloorii Ameerikaa digdamii tokko ta'an hiika adda addaa akka itti kennan ibsitee jirti. Hiika kana kan kennan keessaa kudha afurii gadi kan hintaane ibsa itti kennaniiru (Fekade, 1991:3). Gama biraan fookilooristiin Ameerikaa (Dundes, 1965:76) fookilooriin kan hammatu jechuun gara gosoota jaatamaa tarreesseera. Hayyoota Leach fookilooriif hiika kannan jettee tarreessite keessaa sadan

isaanii akka fakkeenyaatti fudhatamaniiru. Jalqabarratti hayyoota hiika fooklooriif kennan keessaa (Cited in Leach, 1996:89) jedhamu yoo ibsu “Folklore is that art form, comprising various types of stories, proverbs, sayings, spells, songs, incantations, and other formulas, which employs spoken language as its medium.” (Cited in Leach, 1996:124). Fooklooriin aartii ta`ee, wantoota akka oduu durii, mammaaksa, jechamoota, faaruwwan, qoricha adda addaafi kan kana fakkaatan kan hammatuufi afoolaan kan daddarbu ta`uu hubachiisa. Gama biraan Mish hiika fookloorii yoo kennu:

The entire body of ancient popular beliefs, customs, and traditions, which have survived among the less educated elements of civilized societies until today. It thus includes: fairy tales, myths, and legends, superstitions, festival rites, traditional games, folk songs, popular sayings, arts, crafts, folkdances, and the like (Cited in Leach, 1996:132).

Hiika hayyuu kanarraa wanti hubatamu, fooklooriin kuufama aadaa, amantiifi duudhaa kan hawaasa hinqaroomne biratti hanga har`aa argamu ta`uufi wantoota akka oduu durii, raagoo, afseenaa, amantii, jila, taphoota aadaa, afwalaloo, jechamoota, aartii duudhaafi kan kana fakkaatan kan of keessatti qabatudha. Inni sadaffaan hayyuu Espinosa “Folklore, or popular knowledge, is the accumulated store of what mankind has experienced, learned, and practiced across the ages as popular and traditional knowledge, as distinguished from so-called scientific knowledge” jechuunibsa (Cited in Leach, 1996:172)

.2.2.1 Gosoota Fookloorii

Fookilooriin firiiwwan gurguddaa afuritti qoodama. Isaanis: afoola (oral literature), barsiifata hawaasaa (social folk custom), raawwii aartii hawaasaa (folk performing art)fi wanta aadaa (material culture)dha. Qoqqooddii fookloorii Dorson kana keessatti firii afoola jalatti raagoo (oral narrative), qareeyyii (witticism)fi afwalaloo (oral poetry), fa`a hammatamanii argamu (Dorson, 1972:2; Fekade, 1991:13).

2.2.1.1 Afoola

Hiika afoolaa osoo hinibsiin dura seenaa jechichaa ibsuun barbaachisaadha. Kitaabileen armaan dura maxxanfaman tokko tokko afoola kan jedhu isa fookloor jedhuun bakka buusu (Asafaa, 2009:43; Misgaanuu, 2011:61). Asafaan kitaaba `Eela` jedhu keessatti

fooklooriin afoola jedhamuu akka danda`u ibseera. Haaluma, walfakkaatuun Misgaanuunis kitaaba `Dilbii` keessatti fooklooriin afoola yoo jedhu, afoolan immoo ogafaan jechuun ibseera. Haata`u malee afoolli fookloorii bakka bu`uu waan danda`u hinfakkaatu. Qabatnisaas afoolli kutaa fookloorii keessaa akka gosa tokkootti waan fudhatamuufidha (Dorson, 1972:158).

Afoolarratti hayyoota qorannoo gaggeessan keessaa (Okwepho, 1992:3) gamasaatiin afoola yoo hiiku “It is simply means, literature delivered by a word of mouth” jechuun ibsa. Ibsa kanarraa gabaabumatti afoolli ogbarruu afaaniin dhalootatti lufu ta`uu hubanna. Itti fufuun afoola ilaalchisee (Zerihun, 2000:20) yeroo ibsu, “afoolli afaaniin kan dhiyaatu ta`ee, aadaa, barsiifata, safuufi seenaa hawaasa tokkoo dhalootaa dhalootatti kan darbu akka ta`etti” dhiyeessa. Haala walfakkaatuun (Fekade, 1991:11) afoolli afaaniin kan darbu ta`ee, wantoota akka mammaaksaa, afseenaa, raagoo, afwalaloo, hiibboo, durduriifi kkf akka of keessatti hammatu ibseera. Bu`uura kanaan afoolli miidhagina gonfatee jechootaan qindaa`ee afaaniin kan dhiyaatu ta`uu hubachuun nidanda`ama.

Gama biraatiin, jalqabbii barreeffamaatiif bu`uurri dubbii afaaniiti. Haala kanaan, uummanni Oromoo baroota dheeraaf wantoota barreeffamaan jiran lafaa hinqabu ture. Haata`u malee afoolasaa dhimma jiruufi jireenyasaa keessatti itti gargaaramaa tureera. Yaada kana (Misgaanuu, 2011:68) hayyuu (Jeylan, 2005:25) wabeeffachuun yoo ibsu, “the Oromo did not have written literature in the past traditions thus only old men are seen as sole source of knowledge about the social- cultural experiences.” jedha. Walumaagalatti, afoolli ibsituu aadaafi calaqqisiistuu eenyummaa uummataati. Kunis kan agarsiisu afoola beekuun aadaa beekuu, aadaa beekuun jiruufi jireenya dhuunfaafi hawaasaa beekuudha. Kanaafuu, afoolli beekumsaafi amantaa aadaa hawaasichaa jecha afaaniitiin kan dabarsu jechuun nidanda`ama.

2.2.1.2 Gosoota Afoolaa

Afoolli gosoota hedduu qaba. Hedduumina isaatirraa kan ka`es bakka tokkotti qorataniin waliin ga`uun rakkisaadha. Kanaafuu, afoola qorachuuf gosa gosaan qooduun barbaachisaadha. Haata`u malee hayyoonni qoqqooddii afoolaaraatti yaada walbuusu dhiyeessu. Haaluma kanaan (Zerihun, 2000:28) afoola bifa hololoofi walaloon himaman jechuun bakka lamatti qooda. Akkasumas (Finnegan, 1970:12) gama ishiitiin waa`ee

gosoota afoolaa yeroo ibsitu, afoolli dimshaashumatti karaa lamaan ilaalamuu kan danda`amu yeroo ta`u, inni tokko kana nama hawwatan ta`anii dubbiidhaan ykn hololoo kan darban, inni lammataa immoo bifa walaloofi yeedaloodhaan dhiyaachuu kan danda`udha. Gama biraan (Okpewho, 1992: 127-290) afoola Afrikaa bifa muuziqaafi do`iin gosoota fookloorii raawwii jala galan jechuun bakka sadii: sirbootaafi jechamoota (songs and chants), raagoo (oral narratives)fi kanneen cimina sammuu mul`isan jechuun qooda. Bu`uura kanaan afoola bakka sadiitti qooduun dhiyaateera. Isaanis: raagoo (oral narrative), qareeyyii (witticism)fi afwalaloo (oral poetry)dha.

2.2.1.2.1 Raagoo / Oral Narratives

Jireenyi dhala namaa raagoo waliin walqabata. Waa`ee taatee bara durii seenessu sabseena dhangala`aa qabu. Ergaa tokko dabarsuuf dhugaarratti hundaa`uun kalaqamu yookaan dhugaarraa maqanii himamu. Walitti dhufeenya waaqaafi namaa, uumamaafi uumaa, naannoosaa seenessu. Haala kanaan raagoon seenaalee sammuu keessatti kalaqamanii afaaniin himamudha. Qabata kanaan, qabiyyeen isaanii hir`achaa, itti dabalamaafi jijjiiramaa deemu. Hayyoonni duraan raagoo qoratan ulaagaa adda addaan qoodaniiru. Haalli qoqqooddii isaanii garuu garaagarummaa agarsiisa. (Cerulli, 1922:87) raagoo Oromoo Maccaa bakka afuritti qooda. (Sumner, 1996:175) raagoo duraan gurmaa`an qorachuun akkuma Cerulli bakka afuritti hire. (Sahalu, 2002:113) raagoo Oromoo Booranaa bakka sadiitti qooduun qorateera. Haala kanaan qabiyyee bu`uureffachuun raagoo Oromoo jalatti kan hammataman oduu durii, raagamtaa, sheekoo, afseenaafi tapha ijoolleeti. Isaan kunis tokko tokkoon haala armaan gadiin ibsamaniiru.

1.Oduu durii

Oduu durii bara durii jalqabee kan seeneffamaa turedha. Akka (Dorson, 1972:52) ibsetti oduu durii yeroo jalqabaatiif kan walitti qaban obboleewwan lamaan `William and Jacob` ture. Oduun durii galgala maatiin walitti qabamanii walbashannansiisuuf kan raawwatamudha. Kun kaayyoosaa ta`us, adeemsa kana keessa dhaamsa biros dabarfachuun danda`ama. Yaada kana (Dorson, 1972:53) “folktales are told primarily for entertainment although they may have secondary purposes” jedha. Akka yaada kanaatti

oduun durii nama bashannansiisuuf himama. Osuma nama bashannansiisuus barnoota biros argatu; gorfamus. Gorsa sana keessa dhaamsa barbaadame darba.

Namfakkiileen seenaa sana keessatti argaman waanuma namni addunyaa kana keessatti raawwachuu danda`u raawwatu. Yeroo teenyee dhaggeeffannu waanuma dhugaan raawwataa jiran nutti fakkaatu. Gochi achi keessatti raawwatamu faallaa hariiroo (binary opposite) bay`ata. Fakkeenyaaf, jiidhaa/ gogaa, gowwaa/abshaala, jaalala/ jibba... jechoota jedhamaniin ijaaramu. Hala kana ilaalchisee (Zerihun, 2000:29) yommuu ibsu, namafakkiileen oduu durii namoota addunyaa dhugaarra jiraataniin olitti dandeettii addaa qabaatanii yeroo argaman mul`atu jechuun ibsa. Haalli kunimmoo haala naannootti mul`atuufi gochaa raawwatamu akkasumas barsiifata hawaasaa itti amananamuu danda`udha. Kanaafuu, oduun durii jireenya namootaa guyyaa guyyaa waliin kan walitti hidhamu waanta`eef, dhimmoonni keessatti hammataman mudannoo sirna jireenya namootaa waliin walitti kan firoomme ta`uu hubachuu dandeenya.

2. Raagamtaa (myth)

Raagaamtaan wantootaafi gochoota otoo addunyaan kun bifa har`aa hinqabatiin dura raawwataman seenessa. Akka (Mulugeetaa, 1997:67) ibsutti raagaamtaan wantoota hundaaf madda odeeffannoo akka ta`ettiifi aadaan barreeffamootaa otoo hindagaagiin, seenaan dhala namaa barreeffamaan otoo hinjalqabamiin dura madda ragaa akka te`etti ibsa. Uummanni `dhugaadha` jedhee amantaan fudhatu marti raagaamtaan odeeffama. Haala kana ilaalchisee (Mulugeetaa, 1997:71) hayyuu (Campbell, 1973:45) wabeeffachuun yoo eeru, “ Religious, philosophies, arts, the social forms of primitive and the storic man, prime discoveries in science and technology, the very dreams that blister sleep boil up from the basic ring of myth” jedha. Dagaaginni saayinsiifi tekinoooloojii otoo irra hinqaqqabiin dura amantaan, falaasamni, aartiin akaakuun mala jireenyaa kan ittiin hiikoo argachaa ture raagaamtaan ta`uusaa addeessa. Yeroo ammaas kan guddinni saayinsii hinqaqqabne raagaamtaan ibsama.

Raagaamtaan akaakuu hedduu qabaachuu danda`a. Haata`u malee qabiyyeerratti hundaa`uun bakka sadiitti qooduun nidanda`ama. Isaanis: raagamtaa uumamaa (creation myth), raagamtaa ergamootaa (deity myth)fi raagamtaa goobaan galessaa (hero myth)ti.

- a. **Raagamtaa** uumame? Eenyutu uume? Gaaffiiwwan jedhaman deebisuuf ija amantiin kan raagamedha. Wantoonni har`a ijatti mul`atan laggeen, tulluun, namni, lafti, samiifi kkf akkamitti addunyaa durii keessatti akka uumaman seenaffamoota kanneen keessatti raagamanii jiru.
- b. **Raagamtaa Ergamootaa**- raagamtaa kanneen keessatti waa`ee goch ajaa`ibsiisaa ergamoonni Uumamaa – raagamtaan kun uumama waan tokkoo nu hubachiisa. Kana jechuun waaqayyo akkamitti wantoota har`a addunyaa kanarratti mul`atan akka uume kan seenessudha. Wanni tokko akkamitti waaqaa namootaaf raawwatantu seeneffama. Ergamootni adeemsa jireenya isaanii keessatti jagnummaa agarsiisan, gocha boonsaa raawwatan kan raagan raagamtoota ergamootaa jechuun nidandaa`ama.
- c. **Raagamtaa Gooban galeessaa** – gosti raagamtaa kunimmoo waa`ee namoota jaalala sabasaaniif jedhanii wareegamanii seenessa. Goobaan galeessi kun namarraa adda ta`ee dhalachuu danda`a. Barri isaan keessa dhalatan yeroo hawaasni rakkoo adda addaa keessa galu ta`uu danda`a. Kunis yeroo dhalatu, rakkoo saba isaatiif furmaata ta`a. Kanaaf uummatarraa addaan bahuun gocha jagnaa raawwachuun furmaata qabee deebi`uun amala goobaan galeessaati. (Mulugeetaa, 1997:41); (Campbell, 1973:30) wabeeffachuun akkas jedha “The standard path of the myth logical adventure of the hero is a magnification of the formula represented in the rite of the passage separation, initiation, return with myth be named unclear unit of the mono myth .”Yaadni kun amala goobaan galeessaa kan addeessudha. Goobaan galeessichi adeemsa jireenya isaa keessatti hawaasarraa gargar bahuun gochaa dinqisiisaa raawwachuun, injifannoon deebi`uun maalummaa goobaan galeessichaa hubachiisa.

3.Sheekkoo

Sheekkoon waa`ee addunyaa bineensotaa kan seenessudha. Waltajjii seenaarratti bineensoti akka namootaa dubbatu, hojjetu, walbulchu, walgowwoomsuufi raawwii adda addaa hojjetu. Hayyuu afaanii kan ta`e, (Zerihun, 2000:29) yaada kan yoo cimsu, yeroo bay`ee bineensonni amala namaa gonfatanii akka namaa yeroo dubbatan, nyaatan, dhugan, gaddan, wal-lolan, waljaallatan, haala waliigalteen gochaa namaa dalagan akka

mul`atan ibseera. Sheekoo keessatti gocha dhalli namaa walirratti raawwatu kallattiin himuurra bineensotaan bakka buusuun kan seeneffamu ta`uu agarsiisa.

4.Afseena

Afseenaan waan darbe tokkorratti hundaa`ee kan himamu ta`ee, yeroo bay`ee naannoo murtaa`e tokkotti seenaa dhugaan raawwate keessaa fudhachuun kalaqni afoolaa itti dabalamee himamudha. Kaayyoonsaas gaaffiiwwan yaaddeessaa ta`an deebisuufidha. Namni tokko seenaa dabarse keessatti hojiiwwan gaarii yookaan badaa ta`e tokko hojjechuusaa mirkaneessuuf kan dubbatamudha. Seenaa sana keessatti gochi raawwatame akkamitti? Maaliif? Gaaffilee jedhaniif afseenaan deebii kenna.

Gosti raagoo kun seenaa hawaasaa keessatti dhugaan raawwataman jedhaman raawwii seena qabeessa ta`erratti hundaa`uun waa`ee walittii bu`iinsa ykn lola moototaa, saboota gidduutti ta`u, godaansa uummataa, balaa uumamaa, moggaasa naannoo, hundeeffama magaalotaafi kkf hima. Kunis haqummaan jiraachuusaa kan itti mirkaneeffamu yeroo gochi tokko itti raawwate, haala, iddoo akkasumas namoota raawwatan waan eeruuf oduu duriirraa adda isa gochuu mala.

5.Tapha Ijoollee

Taphni ijoollee kan ijoolleen haala jireenya naannoo isaanii ittiin baratanidha. Akkasumas, sodaafi yaada isaanii karaa nagaa ta`een akka ibsatan kan gargaarudha. Haala kanas, (Fedhasaa, 2013:54) hayyuu (Cass, 1972:79) jedhamu wabeeffachuun tapha ijoollee ilaalchisee yaada itti aanu kana jedha:

Play is the work of children. It consists of those activities performed for self amusement that have behavioral, social and psychomotor rewards. It is child directed and the rewards come from within the individual child. It is enjoyable and spontaneous. Play is an important part of the child development. Through play children, learn about colors, shapes, cause and effect, and themselves. Besides cognitive thinking, play helps the child learn social and psychomotor skills. It's a way of communicating joy, fear, sorrow and anxiety.

Akka yaada kanaatti taphni ijoollee raawwii dhuunfaa isaaniitiin amala gaarii horatan, jabina sammuu argataniifi hawaasarraa baratanidha. Kana malees, karaa ittiin fedhiisaanii ibsataniifi aariifi dhiphuurraa walaba ta`anidha. Karaa biraatiin, taphni, miira walmorkii

ijoollee keessatti uumuudhaan ofitti amanamummaan hariiroo gaarii garee hawaasaa waliin akka qabaataan kan godhudha.

2.2.1.2.2 Qareeyyii Afoolaa (Witticisim)

Jechi `qareeyyii` jedhu isa afaan Ingiliziin `Witticisim` jedhu bakka bu`a. Qareeyyiin gosa afoolaa bifa gabaabinaan qindaa`ee sammuu qaruuf fayyada. Kunis boca gabaabaan kurfaa`uun gosoota afoolaa biroorraa adda ta`a. Jechoota muraasatti gargaaramuun ergaa bal`aa dabarsa. Qareeyyiin haala salphaan waan walxaxaa ta`e dabarsuun sammuu namaa bal`isee akka yaadu godha. Innis damee adda addaa kan of keessatti qaba. Isaanis: mammaaksa, hiibboo, cigoofi jechamaa fa`a. Isaan kanneenis tokko tokko gaditti ibsamaniiru.

1, Mammaaksa

Mammaaksi gosa qareeyyii keessaa tokko ta`ee, bu`aa ba`ii jiruufi jireenyaa ilma namaa haala uumama ta`een kan ibsudha. Mammaaksi himoota gaggabaaboo ogummaan guutamanidha. Haala kanas (Misgaanuu, 2011:57); (Mieder, 1989:142) eeruudhaan yoo ibsu “ a proverb is a short sentence of wisdom” jedha. Haaluma walfakkaatuun “ Proverb is a sentence or phrases which briefly and strikingly expresses some recognized truth or shrewed observation about practical life and which has been preserved by oral tradition” jechuun hiika. Mammaaksi yaada sabni tokko haqa jedhee kan muuxannoo jireenyasaa keessatti itti jiraataa tureefi dhaloota itti aanuuf nitajaajila jedhee waan amanu himoota gaggabaabootti gargaaramuun dubbii afaaniin daddabarsudha. Oromoon “ittoon soogidda malee, dubbiin mammaaksa malee hinmi`aawu” jedha. Haala kana (Achebe, 1962:6) yoo cimsu “Proverbs are the palm oil with which words are eaten” jedha. Kana jechuun mammaaksi kan dubbii mi`eessu ta`uu hubanna. Kana malees “mammaaksi dubbii fida, dubbiis fixa” akkuma jedhamu jaarsoliin waltajjii araaraarratti hedduu ittuu fayyadamu. Mammaaksi jechoota gabaabaafi miidhaginaan beekama. Jechoota muraasa filachuun fayyadama. Haala kana (Dorson, 1972:119) yoo cimsu, mammaaksi akkaataa dubbii bifa gabaabaa ta`een yaada bal`aa xiinxaluuf kan nama afeerudha. Akkasumas waabarsiisuufi murtii kennuu keessatti caaseffamee akka mul`atu eera. Gabaabumatti, qiyyaafannoofi xiyyeeffannoo dandeettii qooqaan mul`isuu fayyadama.

2.Hibboo

Hibboon gosa afwalaloo ta'ee, dorgommii gareewwan lama gidduutti raawwatamudha. As keessatti sammuu daa'immanii qaruuf, naannoosaanii akka beekan gochuuf, dandeettiin yaaduusaanii akka bal'atuuf, amalaafi bifa namaa, bineensotaafi uumamaa akka hubataniif haala gaaffiifi deebiin kan dhiyaatudha. Yaada kana, (Misgaanuu, 2011:59) "Riddles are puzzling questions passed as problems to be solved or guessed" jechuun hiika.

Hibboon haala gaaffiifi deebiin dhiyaatee dandeettii afaanii, yaaduu namaafi cimina sammuu isaa kan qorudha. Kunis unka gabaabaa kan qabuufi garee lama gidduutti kan taphatamu yoo ta'u, tokko kan gaafatu kaan immoo kan deebisu yookiin kan tilmaamuudha. Kana malees (Dundes, 1965:74) akka ibsutti, hibboon gaaffii nama deebii waan gaafatamu hinbeekne qoruufi dogoggorsiisuuf (confusing) dhiyaatu jechuun ibsa. Bu'aan inni hawaasa Oromoo keessatti qabus kanumaan walqabata. Sammuu daa'imarraa kaasee hanga nama guddaatti dadammaqsuuf, guddisuuf, yaada tokko bal'isanii ibsuuf, waa'ee namaafi naannoosaanii akka hubatan gargaara.

Yaada kanas (Finnegan, 2012:125) akkas jechuun ibsiti:

Riddles have the function of relieving people from anxiety. That is they normally allivate anxiety. In addition, they are to test and prove one's intellectual ability. Moreover, they have socializing function. Above all, their reinforcement function of basic societal values is worth monitoring.

3.Cigoo

Cigoon jecha yookaan gaalee yookaan hima hiika mul'ataafi dhokataa qabu ta'ee, kan himoota yaada walqabataa qaban lamaan himamudha. Innis dubbii dacha, sorgoofi sookoo qaba. Dubbiin dacha bo'oo dhumaarratti kan argamu yoota'u, bakka argamu sanatti duraafi duubaan hiika kenna. Cigoo keessatti hiikni ifatti mul'atu sorgoo jedhama. Hiika fuullee kan argachuuf hima bo'oo jalqabaafi itti aanu sana waliin xiinxaluudha. Hiikni dhokataan keessa dhokatee jirummoo sookoo yoota'u, innis hiika dubbiin dachaa qofaan dhaabbatee laatudha. Asirratti wanti hubatamuu qabu dubbii

dachaa akkuma jirutti xiinxaluudha. Cigoo keessatti jechi yookaan gaaleen dubbii dachaa jedhame sun ofumasaa hiika lamaaf gumaacha.

2.2.1.2.3 Afwalaloo

Afwalaloon gosa afoolaa ta'ee waa'ee waan tokkoo bifa walalootiin kan himamudha. Haala kan (Okepwho, 1992:5) kitaaba `African Oral Literature` jedhu keessatti waa'ee afwalaloo yoo barreessu walaloofi yedaloon qindaa'ee dhiyaachuu agarsiisuuf `songs and chants` jedhee kan moggaase fakkaata. Kana malees afwalaloon, walaloo hawaasaa ta'ee kan abbummaa dhuunfaa hinqabne afaaniin darbudha. Haala kana ilaalchisee (Fekade, 1991:86) yoo ibsu, afwalaloon dalagaan akkasumas haalli dhiyeenyisaa yeroo hedduu afaaniin kan darbu walaloo uummataati jechuun ibsa. Gama biraan, afwalaloon gosa aartii yeroo durii kaasee kan jiruufi dhalli namaa baroota dheeraaf gaddaafi gammachuu, hawwiifi fedhii, haala jiruufi jireenya, mudannoo isaanii haala adda addaan itti weeddisaniifi faarsaa turan jechuun addeessa (Zerihun, 2000:73). Haala walfakkaatuun (Fekade, 1998:10) yaada kana yoo dhugoomsu, "Oral poetry is an enjoyable escape from reality, such as injustice, disasters, poverty etc" jedha. Walumaagalatti, uummanni yeroo bara durii kaasee waa'ee gootummaas ta'e, bu'aa ba'ii jireenyaa afwalaloon ibsataa tureera jechuun nidanda'ama.

Dhalli namaa adeemsa jireenyaa keessa abbaa ogummaalee hedduu ta'eera. Ogummaan isaa kunis dur yeroo jabana dhagaatii qabee hamma ammaatti jijjiirama garaa garaa kan mul'isaa jirudha. Yeroo waliin hojiifi waliin jiraachuu jalqabee kaasee dhalli namaa ergaasaa karaalee gara garaa dabarsata ture; har'as dabarfachaa jira. Karaalee kanneen keessaa tokko walaloodhaan yaada ibsachuudha. Umriin og-walaloo tilmaamatti umrii afaanii waliin walqixa ta'a jedhamee yaadama. Duraan osoo qaroomminni hinjiraatiin dura wanti hunduu afaaniin ture. Ogummaan, beekumsiifi falaasamni dhala namaa hunduu dhalootarraa dhalootatti kan darbaa ture afaaniini. Jechi afwalaloo jedhu walaloo afaanii (kan afaaniin dhalootarraa dhalootatti darbu) jechuu yoo ta'u, jecha Afaan Ingiliiziitiin 'oral poetry' yookiin 'folk poetry' jedhu kan bakka bu'udha. Afwalaloon firiwwan og-afaanii keessaa isa tokkodha. (Abbabaa, 2007:13) waayee afwalaloo yeroo ibsu,"... kan afaaniin uumamu, hurruubamuufi dhalootarraa dhalootatti darbu..." jechuun

ibsa. Afwalaloon kan uumamus, kan hurruubamu yookiin dalagamu akkasumas dhalootaaf darbu afaaniini jechuudha.

Gosa walaloo kana walaloo barreeffamaarraa wanti adda taasisu haala darbiinsa isaati. “...folk poetry is different, for it is defined not only in terms of its form, but also in terms of manner of transmission,” (Dorson, 1992:85). Akka yaada kanaatti afwalaloon unka isaa qofaan osoo hintaane, haalli darbiinsa isaas adda isa taasisa. Afwalaloon kan dhalootarraa dhalootatti darbu barreeffamaan osoo hintaane himiinsa afaaniitiini yookiin dalagaan (performance) bifa sirbaa, geerarsaafi faarsaatiin darba. Unkisaa walaloo barreeffamaa waliin tokkuma ta’ee walaloon barreeffamaa dhalootarraa dhalootatti kan darbu barreeffamaan yoo ta’u afwalaloonimmoo afaaniin akka darbu yaadni armaan olii ni hubachiisa.

Walaloo barreeffamaafi afwalaloo adda baasuun hiikuun rakkisaa akka ta’e hayyoonni ni ibsu. Sababni isaas walfakkeenya hiika walaloo barreeffamaafi afwalalootiif hayyootaan kennamuuti. Beektonni tokko tokko walaloon jiran hunduu afwalaloodha jedhu. Isaan kaanimmoo afwalaloofi walaloon barreeffamaa waliilama; isaan lachuu gosa gara garaati jedhu. Sababni walfakkeenya hiika gosoota walaloo lamaanii (afwalaloofi walaloo barreeffamaa) afwalaloon hawaasa gara garaa biratti hiika adda addaa qabaachuusaati. Akka yaada kanaatti afwalaloon hawaasa tokko tokko biratti sirba waliin hiika walfakkaatu qabaachuu yoo ta’u, kaan birattimmoo kan bifa dubbii afaaniitiin (yeedaloo malee) darbu jechuudha. Kaanimmoo walaloo kan jedhaman hundi afwalaloodha jedhu.

Haalli akkanaa kun hawaasa Oromoo birattis kan mul’atudha. Walaloon aadaa Oromootis kan yeedaloo qabus kan hinqabnes ni jira. Walaloowwan faaruwwan adda addaa aadaa Oromoofi sirbi cidhaa yeedaloo kan qabaniifi akka sirbaatti kan ilaalaman yoo ta’an, walaloowwan dhaaduufi hibboofi mammaaksimmoo yeedaloo hinqabani. Dhaaduun walaloo afaaniin bifa dubbiitiin jedhamudha.

Afwalaloon gosoota adda addaa of keessaa qaba. Isaanis: geerarsa, weedduu, sirba, faaruu, eebba/abaarsafi kan kana fakkaaan. Akaakuun afwalaloo kunniinillee birkiilee

bay`ee of jalaa qabaachuu danda`u. Ta`us qabiyyee kana keessatti gosoota afwalaloo kanniin gabaabinaan haala itti aanuun dhiyaataniiru.

1.Geerarsa

Geerarsi afwalaloo Oromoo keessaa tokko yoota`u, bakka inni itti geeraramu bay`eedha. Lafa daboo, iddoo cidhaa, yookaan waamichaatti geeraramuu danda`a. Geerarsi sababa adda addaaf kan geeraramu yoo ta`u, dhageettii keessoosaanii, aarii, gaddaafi gammachuu qaban ittiin baafatu. Kana malees, tokko ajjeesee geerara, kaanimmoo yaalee waan milkaa`uu dhabeef aariin geerara. Tokko qabeenyasaan yoo geeraru kaanimmoo dhabe deegarratti geerara. Kanaafuu, geerarsi dhimma adda addaaf geerama. Asafaa (2004) walaloo Jaarsoo Waaqoo bu`uura godhachuun geerarsi, meeshaa Oromoonni bu`aa bahii jireenyaafi diddaa gabrummaa ibsachuuf, akkasumas booree baafachuuf dhimma itti bahamu ta`uu addeesseera. Haaluma walfakkaatuun (Addisuu, 1990:43) geerarsi Oromootaaf afwalaloo eenyummaafi biyyummaa isaanii akka ta`etti ibseera.

Geerarsi miira onnummaa, gammachuu, gadda, xiiqiifi kan kana fakkataniin kan guutamedha. Namni tokko gammachuu yookaan gaddasaa geerarsaan ibsata. Akka kanaan geerarsi, gosoota adda addaatti qoodama. Kunis qabiyyeerratti hundaa`uun (geerarsa ajjesaa, roorroo, daboo, faarfannoofi duulaa) jechuun bakka shanitti qooda (Warquufi Kaawwan, 1993:39).

2.Weedduu

Weedduun walaloo aariin guutamedha. Namni tokko hawaasa keessatti jaallatee dhabuu danda`a; waa barbaadee argachuuf gufuun itti bay`achuu danda`a. Yeroo kana aariidhaan guutamee weeddisa. Rakkoo xinsammuusaa ittiin ibsata; xiiqii keessa gales ejjennoo fudhachuuf dhaadata. Miira kana hundayyuu weedduun calaqqisiisuu danda`a. Faayidaa weedduu ilaalchisee (Warquufi Kaawwan, 1993:119) yoo ibsu, “weedduun kan jaalalli qabe abidda jaalala isaa qabsiisa, hiyyummaafi gadda keessa jirurraa addaan bahuuf, hadhaawaa jireenya gadadoofigadaantummaa keessaa bahuufi kan kana fakkaatan kan ittiin calaqqiau” jechuun ibsa. Haala kanaan weedduun gosa adda addaatti qoodama. Isaanis: weedduu durbaa, jaalalaa, gootummaafi kkf ta`uu danda`a. Weedduun yeroo bay`ee dhuunfaan weeddifama. Akka aadaattis badaa sochii qaamaa waliin hinqabatu. Dhimmi garee onnachiisu jiraannaan garuu weeddifamuu danda`a. Walumaagalatti,

weedduu walaloo aarii ibsuufi tarkaanfii fudhachiisu ta`uusaan sirbaafi faaruurra adda ta`a. Kanaafuu, walaloon tokko weedduu jedhamuuf miirri onnaa`ummaa mul`isu jiraachuu qaba.

3.Sirba

Jechi `sirba` jedhu kun sochii qaamaa akka ta`etti beekamuu danda`a. Haata`u malee, sochii qaamaa osoo hintaane walaloo yeedaloon sagaleeffamee hurruubummaan dhugoomudha. Sochiin qaamaa garuu sirba otoo hintaane, maqaa ittiin beekamu qaba. Innis, hurruubbii jedhama. Naannoo Oromiyaa keessattis hurruubbii gosa adda addaatu argama. Akka fakkeenyaattis shaggooyyee, dhiichisa, mirrisa, gelloo, kumkummeefi kan kana fakkaatan maqaa dhahuun nidanda`ama (Fedhasaa, 2013:36). Egaa sirbi walaloo yeedaloon kan wallifamu yommuu ta`u, sochiin qaamaa immoo hurruubbii yeedaloo sana waliin deemudha. Kanaafuu, sirbi hurruubbiin walqabata jechuudha.

Sirbi dhimma sirbamuuf irratti hundaa`uun gosoota adda addaatti qoodama. Gosoonni kunniinis : sirba jaalalaa, sirba cidhaa, sirba hojiifi kan kana fakkaatan fa`a. Qoqqooddiin kunis waan inni sirbamuuf irratti bu`uuruun raawwatama. Kunis, dhimma jedhamuuf sannan walqabachuun waltajjii sirbamuun dhugooma. Kana malees, sirboonni kun yoomessa keessatti sirbamanis niqabu.

4.Eebba/ Abaarsa

Aadaa Oromoo keessatti eebbiifi abaarsi baay`ee beekamaadha. Hawaasichi duudhaafi aadaa of gidduutti qabu kabachiisuuf amanamummaa walii waliisaaniif qabus ittiin cimsuuf kan balleesse ittiin ifachuuf kan gaarii raawwate ittiin jajjabeessuuf eebbaafi abaarsatti fayyadama. Akka (Dirribii, 2012:69) kitaaba `Ilaalcha Oromoo` jedhu keessatti bara safuun eegamaa ture waaqeffataan, bakka dhaabbatee eebbiserra dhaabatee hinabaaru. Bakka dhaabatee kakate, irra dhaabatee Waaqaaf hinwareegu, safuudha jechuun ibsa. Kanarraa wanti hubatamu eebbiifi abaarsi iddoofi yeroo itti gaggeeffamu qabaachuu isaati. Kana malees, (Warquufi kaawwan, 1993:52) maanguddoo wabeeffachuun eebba yoo ibsu, eebba jechuun waaqa kadhachuudha. Waaqammoo yoo kadhatan marga, bishaan, hormaata, bultuma, nagaafi kan kana fakkaatan nama fida jechuun hiika itti keeneera.

5.Faaruu

Faaruu walaloo miira mararfachuun guutamee jirudha. Namni tokko waan faarsu sana jaallatee mararfata. Wanti faarsamu sunis biyya, hriyaa, haadha, abbaa, loon, dachee, waaqa, gootaafi kan kana fakkaatan ta'uu danda'a. Ilmi namaas wantoota kana keessaa tokkoof miira jaalalaa qabuuf faaruun mul'isa. (Warquufi kaawwan, 1993:63) faaruu gabaabsee yoo ibsu, jajachuu yookaan mararfachuu akka ta'etti lafa kaa'a.

Qabiyyeerratti hundaa'uun faaruu waaqaa, dachee, jaalalaa, biyyaa, hiriya, loonii, haadhaa, abbaafi kan kana fakkaatan jechuun gosa adda addaatti qoodama. Dimshaashumatti, faaruun kaawwan irraa kan itti adda ta'u, miira mararfannaan guutamee jiraachuusaati. Gareenis ta'e, dhuunfaan faarfamuu nidanda'a. Dhimma dhiyaatuuf bu'uureffachuudhaan hurruubummaa qabaata. Yoo miira gammachuu qabaate nihurruubama; yoo faaruu gaddaa ta'emmoo hinhurruubamu. Kanaafuu, sochii qaamaan walqabachuunsaa haala keessatti faarfamurratti daanga'a jechuudha.

Faarsaa, weedduufi sirba yaadrimee jedhu gidduu falmiitu jira. Yaadni faarsaa jedhu weedduufi sirba waan ofkeessatti qabatu fakkaata. Tariitii sirba isa kaanirraa kan adda godhu hurruubummaa qabaachuu isaati. Oromoon akkaataa itti haadhasaa, abbaasaa, lafasaa, biyyasaa, firaaf lammiisaa jedhee faarsu qaba. Haaluma kanaaf weedduuf hiika garaagaraatu jira. (Misgaanuun(2011); akka (Gemmechu, 2003:6) irratti wabeeffatetti ,Weedduun kan safara gabaabaa ofkeessatti qabu ta'ee kan sirba garaagaraa sirbuuf gargaarudha. "Songs is a short metrical combosition in tended for singing alyric and a ballad," jedha. Weedduun haaluma walfakkaatuun akka inni Encyclopedia Britannica 1993, vol.11 wabeeffate ibsutti, "A song can have one of the types,the song necessarily does not need musical combosition ." Oromoon karaa faaruu isaatiin wanti inni hin ibsanne hin jiru. Yaada kana Finnegan,"Songs can be used to report and comment on current affairs, for political pressure, forpropaganda, and to reflect and mould public openion." (Finnegan, 1970:270) jetti. Egaan faaruun haala yeroo irratti yaada kennuuf, dhiibbaa siyaasaaf, hawaasa dadammaksuuf, akkasumas ilaalcha hawaasaa ibsuufi sirreessuuf gargaara. Hayyuun kun itti dabaluun faayidaa faaruu yommuu ibsitu: "In different contexts, songs can have the effect of intensifying fanctional differences or of

encouraging national unity,” (Finnegan, 1970:297) jetti. Faaruus ta’e weedduun haala garaa garaa keessatti tokkummaa biyya tokkoo eeguurratti qooda guddaa qaba.

5.1 Maalummaa Faaruu

Faaruu gosa afoolaa (ogafaan) keessaa tokko ta’ee kan uummata tokkoof iddoo ol’aanaa qabudha. Sababni isaas waan hawaasa keessatti gaarii ta’e ittiin jajjabeessuuf akkasumas kanneen amala badaa qabaniin immoo gorsuuf kan fayyadanidha. Faaruun yeroofi bakka itti jedhamu dabalataanis haala keessatti jedhamu ni qabaata. Akka hayyoonni adda addaa jedhanitti faaruu gosa lamatti qooduun ilaalu. Isaanis: faaruu aartiifi faaruu aadaa jedhamuun beekamu. Faaruu aartii kan jedhamu artistoota ogummaa faaruu aartii barataniin qophaa’ee meeshaalee muuziqaa jabanaa yookaan ammayyaa waliin qindaa’ee kan dhihaatudha. Faaruun kunis dhalachuu dandaha osoo hintahiin bifa barreeffamaan baratamuu dandaha. (Nagarii, 1995:5) Gosti faaruu inni biraammoo faaruu aadaati. Gosti faaruu kanaa kan meeshaa muuziqaa aadaan qindaahee dhihaatu tahee, afaaniin dhalootaa dhalootatti kan cehuufi walitti kan darbudha. Kunis kan baratamu dhaggeeffachuufi walitti dhufeenya maatiifi hawaasaa irraati.

5.1.1 Gosoota Faaruu Aadaa Oromoo

Hayyoonni faaruun aadaa amaloota isaan qabaniifi ulaagaalee gara garaarratti hundaa’uudhaan bakkeewwan hedduutti qoodu. Yaada kanaan walqabsiisuun (Okpewho, 1992:127) akkana jedha:

... Various criteria are used in identifying different kinds of songs and chants performed there_ by the subject matter, by the instruments used, by the style of vocalization, by the association to which the performers belong, by the occasion during which the performance is done, and several other criteria. But when we closely look at the content of the songs and chants we find that there is a little point in separating one form from another on the basis of, say, performer or vocalization.

Akka yaada kanatti amaloota adda adda kanneen akka sagaleessuu [yeedaleessuu], dhihaannaa sirbichaa, garee namni faarsu keessaa dhufe, meeshaa fayyadamamu, sirna faarichi irratti faarsamu, dhimma faarsichi xiyyeeffatu, akkaataa faarsichi itti faarfatamuufi kanneen kana fakkaatanirratti hundaa’uudhaan faaruun bakkeewwan adda

addaatti qoodama. Ergaafi qabiyyee faaruwwan kanneenii qofa xiyyeeffachuun kan qoodaman yoo ta'e garuu garaa garummaan qooddii kanneeni bahee hinmul'atu. Sababni isaas qabiyyee ergaan isaanii walitti dhiheenya waan qabuufi. Haalli kun faaru aadaa hawaasa gara garaa keessatti mul'achuu danda'a. Yaaduma kanaan walqabsiisuun (Oring, 1986:152) yeroo ibsu: "Not only are folksongs different according to their topics, singers, but also differ greatly in structure and focus". Yaanni kun kan faaruun aadaa dhimma irratti faarfamuufi haala nama faarsuutiin alatti xiyyeeffannoofi caasaadhaanis adda akka ta'aniifi adda addummaa kanarratti hundaa'uutiin qoodamuu akka danda'u ibsa. Sabni Oromoos hawaasa faaruulee gara gara qaban keessa isa tokkodha. Faaruwwan aadaa Oromoo kun dhimmoota gara garaa kan xiyyeeffatanidha. Yaaduma kanaan walqabsiisuun (Fedhasaa 2013:53) akkana jedha: "Faaruun walaloo miira mararfannaadhaan guutamee jiruudha. Namni tokko waan faarsu sana jaal'atee mararfata. Wanti faarsamu sunis: biyya, hiriya, goota, haadha, abbaa, dachee, waaqa, looniifi kan kana fakkaatan ta'uu danda'a."

Sirboonni gara garaa kan akka faarsaa amantii, sirba jaalalaa, faaruwwan siyaasaan walqabatan, kan guyya dhalootaaf faarfamaniifi kan kana fakkaatan akka jiran yaadni kun kan ibsu. Faaruun gootaas sirboota aadaa Oromoo kanneen keessaa isa tokkodha. Qoqqooddiin faaruwwan yookiin sirboota kunis haalaafi sababiiwwan faarfatamaniif yookiin sirbamanirratti kan hundaa'uudhaani. Haaluma kanaan faaruwwan aadaa Oromoo faaru gootaa, faaru amantaa, faaru yookiin sirba cidhaa, faaru loonii, kan jaalalaafi kanneen kana fakkaatan jedhamuun qoodamu. Haaluma walfakkaatuun faaruun kunis akkataa Oromoon miira isaa ittiin ibsachuu dandahu bu'uureffachuun bakka garaa garaarratti qoodamee xiinxalamuu nidanda'a. Akka (Biiron Aadaaf Turiizimiin Oromiyaa Barruu Jildii-II, 1999:56-320) keessatti lafa kaa'utti: faaruun iddoo adda addaatti qoodamee ilaalama. Isaanis: faaru loonii, faaru fardaa, faaru abbaa, faaru midhaanii, faaru adamsaa (gootaa), faaru ateetee, faaru weechoo, faaru hofcoo, faaru boo'ichaa, faaru huruursaafi faaru oogdii fa'i. Haaluma walfakkaatuun, (Misgaanuun, 2011:74-86) 'tti faaruun bakka garaa garaatti akka qoodamu ni eera. Faaruwwan kunneenis: faaru jaalalaa, faaru warroommii, faaru mararoo,

faaruu moototaa, faaruu jajumsaa, faaruu gaddaa, faaruu waaqaa, faaruu daa'immanii, faaruu ateetee, faaruu asmaariifi faaruu gootaati.

5.1.1.1 Faaruu Jaalalaa

Faaruu jaalalaa namni tokko waan garaa isaatti dhaga'ame, keessa miirasaa ukkaamamee kan jiru tokko, fedhii qabu, gubannaa lapheesaa keessa jiru karaa itti ofkeessaa baasee dubbachuun dhiphina jaalalaa keessaa aara itti galfatudha. Faaruun jaalalaa irra caalaatti kan inni weeddifamu warra dhiiraatiin yoo ta'e iyyuu warri shamarraniis yeroo isaan itti weeddisan nijira. Faaruun kun yeroo baayee soda tokko malee ija jabinaan kan weeddifamu ta'ee, kan miira jaalalaa laphee isaanii (qarreef qeerroon) keessa jiru qophaa isaaniittillee yeroo isaan itti faarfachaa oolan ni argama. Jechootni karaa weedduu jaalalaa darban hudumamoofi hiika hedduutiin badhaadhanidha. Kana ilaalchisee, Misgaanuun akka (Tasammaa, 2000:13) 'tti wabeeffachuun ibsetti, "...the Oromo vocabularies and terms used in songs are not ordinary. They are so deep and are often loaded with several meanings not easy to translate" jedha. Faaruun jaalalaa Oromoo yeroo baay'ee dhimma hojii walgargaarsaa, (daboo, jigii, kan akka haamaafi dugda walfudhachuu, yeroo ciraa ciran, lafa soqaniifi qonnaa qotan), yeroo kophummaan isaanitti dhaga'amu, yeroo umurii fuudhaaf heerumaa keessa galan, utuu lafa gabaa dhaqanii, utuu horii tiksanii, utuu karaa dheeraa deemanii, ergaa miira isaanii keessa jiru obsa itti argachuufi aara itti galfachuuf meeshaa itti dhimma ba'amudha. Faaruun jaalalaa marti isaanii kan mana rukutan ta'uu dhiisuu malu. Kana ilaalchisee(Sumner Claude, 1997:67):

...structurally Oromo love poetry is purely metrical with an introductory line which usually serves for sound parallelism as well as rhythmic function. Oromo focuses more on beauty of form of poetry especially in poetry than its meaning. It may be because of this that we find frequent word sound parallelism which not may cohere with other lines in the poetry. In Oromo love poetry, the first time serve as introductory and only have aesthetic function thoughts frequently expressed by analogy in most of Oromo oral love poetry.

Faaruuwwan jaalalaa Oromoo irra keessi isaanii waa'ee jaalalaa haafakkaatan malee, gadi fageenyaan gaafa ilaalaman garuu, waa'ee ilaalcha uummata Oromoo, duudhaa isaa, amantii isaa, gorsa isaa, akkaataa jireenyasaa, safuu hawaasni Oromoo waliif qabu,

miidhagina uummatichaa, walitti dhufeenya shamarraniifi dhiirota gidduu jiru kan calaqqisiisudha.

5.1.1.2 Faaruu Warroommii

Hawaasni kamiyyuu jireenya gaa'elaa yookaan warroommii raawwachuuf seera duudhaafi barsiifata mataa ofii qaba. Maatii ta'uun warroommiirraa eegala. Dhiirri tokko haadha manaa meeqa, dubarri tokko abbaa manaa meeqa, adeemsa maaliin walitti dhufuu danda'u kan jedhu aadaa hawaasichaatiin murtaaha. Akka waliigalaatti dhiirri tokko dubara lama yookaan dubarri tokko dhiira lamaaf kan jedhu aadaa Oromoo hin ilaallatu. Hawaasa tokko keessatti qabeenyaafi haala irratti hundaahaa, warroommiin bifa garaa garaatiin raawwachuu dandaha. Isaan keessaa muraasni naqata (gabbara), aseennaa, butii (yeroo ammaa kana baay'ee hinjiru), hawwii, sabbat mariifi kan kana fakkaatan isaan beekamoodha. Isaan keessaa warroommiin naqataa kabaja guddaa qaba. kana ilaalchisee (Misgaanuun,2011); Asaffaa Gammachuu (2006) wabeeffachuun yoo ibsu: “ Marriage in Oromo culture is the responsibility of boys and girls families rather than being only that of two individuals” jedha. Gaa'elli itti gaafatamummaa kan qabu malee, calliseetuma kan walitti dhufamu miti. Warroommii Oromoo keessatti wanti iddoo guddaa qabu inni guddaan gaa'ela dura waan hinbarbaachifne hojjechuu dhiisuu yookaan durbummaa waliin gara manaa dhaabbachuutti seenuu shamarran Oromooti. Dargaggootni Oromoo akka isaan gaa'ela isaanii dura xuraa'ummaa hin hojjenne aadaatu dura dhaabbatee dhorka.

5.1.1.3 Faaruu Mararoo

Mararoon akaakuuwwan ogafaan Oromoo walaloon dhihaatan keessaa isa tokko. Mararoon weedduu sirna gaa'elaa naqataan gaggeeffamurratti shamarreen heerumtu hiriyoota ishee wajjin waliin ta'anii weeddisaniidha. Faaruun mararoo guyyaa cidha intala heerumtuu turban lama hanbisee kan eegalu yeroo ta'u hanga gaafa cidha gaa'elaa sanaatti galgala, galgala yeroo hunda walitti fufinsaan mana warra intala heerumsiisanii biratti faarfama.

Gooreen ogafaanii kun akkuma ogafaan biro kan itti fayyadamtootni ogafaanichaa ittiin walbarsiisan, wal-gorsaniifi wal-qeeqan akkasumas shaakalli, amalliifi gochaan hawaasichaan jibbaman kan ittiin qeeqamaniifi akka qajeelan taasifamanidha. Kana

ilaalchisee (Bukanya, 1986:76) yeroo ibsu: "Each genre of oral literature has apart to play in the education of a particular society. While expressing feelings of people and playing other apeutic role the song satirizes unacceptable behavior and warns members against misdemeanor," jedha. Faaruu mararoo isheen heerumtu kan ittiin soddaa arrabsitu, ceephaatuufi haala gaddaafi abdii kutannaatiin sagalee laafootti fayyadamuun dhaamsa dhaamtudha. Faaruu mararoo calaqqee jireenya hawaasichaa haala adda addaan ibsa.

5.1.1.4 Faaruu Moototaa

Mootota dhufanii darban keessatti hawaasni Oromoo gammachuufi qeeqa /komii/qabu mara karaa afwalaloosaati dabarsataa tureera. Hawaasni gaafa roorroon isarratti baay'ate gaafa afaansaa luugamame, gaafa mirgi uumamaan inni qabu jalaa sarbame waan jedhu qaba. Faaruun meeshaa miira dhageettii keessa namaa dubbatu waan taheef hawaasni waan keessa isaatti dhagahameef dhoksaattis ta'e mul'inatti waan gungume qaba. Mootota biyya keenya ogganen keessatti jajuufis ta'e qeequuf uummatni waan jedhe qaba. Faaruwwan kunneenis yoomiif, maaliif akka jedhamaniifi qorannoo mataa isaanii kan barbaadanidha. Akka itti weedduu kana hawaasni jechaa tures yeroo mootummichi iddoo gadhiisudha malee hawaasni mootummaa keessa jiru hammeessuuf of qusata

5.1.1.5 Faaruu Jajumsaa

Jajumsa/praises/ sadarkaa hawaasummaafi dhuunfaattillee ni mul'ata. Uummata sadarkaa walduraa duubummaa qabu keessatti /in hierarchical societies/, namoota oggansa gaarii geggeessan, warren iddoo olaanaarra jiraatan, warra kaanirraa adda taasisuuf jajuun ni jira. Haaluma kanaan kan weedduu jajuu kana agarsiisu kan oggantoota Oromoofi uummatasaa wajjiniin walqabatee, akka jiru walaloon dur uummaticha keessa ture kana raga qabatamaan ni mirkaneessa. Faaruun jajumsaa akaakuu afwalaloo Oromoo keessaa tokko ta'ee, kan uummanni Oromoo uummata Afrikaa hedduu waliin qooddatuufi qabudha. Akka Finnegan jettutti, akkuma uummata Oromoo namoota waa tokko hojjetanii milkoomina argatan, lolanii injifatan gidduutti beekamaa akka ta'e akkaataa armaan gadiitiin lafa keesseetti:

It is true praise, (including self praise) also occur among non centralized peoples, particularly those who lay on the significance of personal achievement in war, or hunting such as

the[Oromo] or Tuareg and also the use of 'praise names'is nearly universal. (Finnegan, 1970:111).

Faaruuu jajumsaa seenaa kuusee olkaa'uufi walootti dabarsuuf akka riqaa gaariif hin sochoonetti akka ilaalamu akkasumas namni horii baay'ee horee, kan maatii baay'ee qabuufi kan kana fakkaatan tokko karaan inni ittiin ofhimudha. Faaruun jajumsaa kun akka taayitaafi aangoo argachuuttis nitajaajila. Dabalataanis hawwii nama dargaggeessa ta'ee jiru tokko raawwatuuf onnachiisni godhamu karaa weedduu jajuutiin ta'a. Faaruun jajumsaa nama utuu hindu'iin jireenyatti jiruufi erga du'ees waa'eesaa waraabanii kaa'anii ittiin ibsanidha. Haala kanas (Finnegan, 1970:142) akkas jetti:

Thus in youth aman was reminded in praises presented an inspired record of his deeds and ambitions in old age he could contemplate the praises of his achievements and adventures; while after death the poems would remain as an ornament of his life, an inspiration and glory of his friends and followers, and a worthy commemoration to keep his name alive as one of the ancestors.

Akkaataa unka afwalaloo Oromoo warra beekamootti walaloo jajumsaa kana jalatti kanneen ramadaman, kan akka geerarsaa, weedduu karaalee weedduu jajumsaa ittiin darbanidha. Uummanni Oromoo uummattoota Afrikaa wajjiniin haala itti qabeenyaa hawaasummaasaa waliin qooddatu karaa weedduu jajuusaatii ture.

5.1.1.6 Faaruu Gaddaa/Boo'ichaa/

Hawaasa Oromoo keessa boossiftuun ogummaa yookaan leenjii qabaachuun sirna awwaalaarratti nama du'e faarsu yookiin faarsitu bal'inaan akka hinjirre hubatama. Haata'utii akkuma hawaasa Afrikaa biro walaloo ogummaafi faayidaa addaa ofkeessaa qaban kana yeroo gaddaa yookaan boo'ichaa ittiin walfaarfatan qabu. Walaloowwan kunis amaloota adda ta'e kan qaban yoo ta'u, namootni akkaataa gaddi isaanitti dhagahameen kan ibsatanidha. Namootni namoota baay'ee jaallatamaa yookiin jaallatamtuu waliin dabarsan tokko yeroo dhaban afwalaloo ittiin gadda isaanii ibsatanidha.

5.1.1.7 Faaruu Waaqaa

Aadaa uummata Oromoo keessatti walaloowwan faaruudhan ibsaman keessaa inni tokko faaruu waaqaa yookiin amantiiti. Finnegan (1970) keessatti hojii walaloo (poetic work) amantii ulaagaa sadiirratti hundoofnee adda baasuu akka dandeenyu ibsameera. Isaanis haala keessatti waaqeffatamuufi gochawwan raagamtaatiin (methical action), akkaataa ogeessotni amantii itti galateeffataniifi haala yeroo isaaniitti ittiin hurruubanudha. Sirbootni duudhaalee amantii Oromoo muraansis caalmaatti waaqa (uumaaf) galata kan galchan, hojii isaanii maraaf waaqni aagi(gaarii) akka isaaniif godhu kan ittiin ibsaniifi waan waaqayyo isaaniif godhe hundaaf kan ittiin galata galchanidha. Oromoon olaantummaa yookiin guddummaa waaqaa, jijjiiramuu dhaba waaqaa ,beekumsaafi muuxannoo dhala namaatii ol qabaachuu uumaa waaqaa galateeffachuu yookiin dinqisiifachuurratti kan xiyyeeffatudha. Akka Oromootti uumamni hundumtuu hojii harka waaqayyoo waan ta'aniif, ulfinasaa himu. Kanaafis, Oromoon afwalaloo dhimma jajuu uumaa ofkeessaa qaban hedduu ofgidduutii qaba.

5.1.1.8 Faaruu Daa'immanii

Akka hayyoota xiinqooqaafi ogbarruu adda addaa Misgaanuun(2011), kanneen akka Goldsmith (1996)'wabeeffachuun ibsutti walaloon huruursaa daa'immanii faayidaa adda addaa qabu. Innis daa'imman osoo afaan dhalootaa isaanii sirriitti hin haasa'iin dura sagalee laafaafi danboobaa guddistootaa yookiin haadholii isaanii kan argatan yoo ta'e qaabata duudhaa(virgin memory) isaanii jabeeffachaa adeemu.

Kanaafuu, jechi jalqaba haadholiin yookaan guddistootni daa'imman ittiin faarsan sammuu daa'imman ittiin faarsan sammuu daa'immanii gabbisuufi itti fufiinsa afaaniitiif wabii ta'uun shoora guddaa taphata. Kun kan agarsiisu guddistootni daa'immanii ittiin faarsan ergaa sammuu daa'immanii keessa kaa'u. Ergaan kunis ciicata (input) ta'aaf. Kun immoo afaanis ta'ee caasaa afaanichaa sirriitti hubachaa akka adeeman isaan gargaara. Walaloon faaruu daa'immanii uummata Oromoos daa'ima sossobbuun raffisuurra haadholiin hawwii daa'imman isaaniitiif qaban kan ittiin ibsatanidha. Innis dhukkubaafi qorumsa yookiin gidiraa guddaa daa'imman isaanii quunnamuu danda'uufi waaqayyo waardiyaa yookaan eegaa akka ta'uuf kan ittiin kadhatamanidha jedha jedhamee amanama.

5.1.1.9 Faaruu Ateetee

Ateeteen uummata Oromoo gidduutti baay'ee kan beekamu ta'ee, akkuma ogafaanota kaanii dhalootaa gara dhalootatti kan darbudha. Akka kitaaba (Dirribi, 2012:120) keessatti ibsametti. Ateeteen ayyaana dubartii jedhama. Dhimmi isaas Ateetee kana kan eebbisee naqu haadha waan taateefi. Ateeteen sirna dubartoonni Oromoo waaqa ittiin kadhatan akkasumas hawwiif abdii jiruuf jireenya isaanii keessatti qaban ittiin ibsan ta'uu hubachuun nidanda'ama. Kanamalees, sirni ayyaanni dubartootni ittiin kabajamaniifi ulfina ittiin argatanidha. Sirna ateetee kanas dubartii qofaatu bulfata. Kanarraa ka'uun bakka tokko tokko tokkotti ayyaana dubartii jedhamuun beekama. Dhiirri sirna kabaja ateetee kanarratti hin hirmaatiin malee waan ateeteef barbaachisu gama isaatiin guutuun gumaacha isarraa barbaachisu hunda taasisa. Durboonnis ateetee kana akka hinbulfanne dubbatama. Haata'u malee, isheenis gama isheetiin meeshaalee barbaachisan haadhaaf ni dhiheessiti. Sirna facaafannaa ateeteerratti dubartootni walwaamanii waliin facaafatu. Sirna kanarratti hoolaan ni qalama. Beerran siiqqee qabatanii garee uumuun sirba keessa dubbiin waltuqaa sirbu. Sirna facaafannaa kana keessattis faarfannaan ateetee garaa garaa ni weeddifama. Sirnuma kana ilaalchisee (Misgaanuun, 2011); (Jeylan, 2004:11) wabeeffachuun yoo ibsu:

As I well know its [Atete] practice in southern Oromia now, the timing of the festival is not fixed as such. Whenever natural disasters fall, women gather and perform the ritual. Without any fixed timing the Oromo women used to practice Atete as of stringing their solidarity and as a tool to counter atrocities stage against them by men.

Iddoo tokko tokkotti kan akka fakkeenyaaf Shawaa bahaafi lixaatti ammo ateeteen kan facaafatamu ji'a waxabajjii, qaammee fi masqalaatti. Yeroo ateetee itti facaafatan sadii haa ta'an malee, dubartiin tokko sirna ateetee kan kabajju yookaan kan facaafattu waggaatti si'a tokko qofaadha.

5.1.1.10 Faaruu Asmaarii (Weeddiftuu)

Faaruu asmaarii uummata Oromoo keessatti beekamaadha. walaloon karaa weedduu kanaa lufus afwalaloo keessatti ramadamuu danda'a. Asmaariin karaa weedduusaatiin gootota dirree qabsoorratti wareegaman, kan hawaasa gidduutti hojii gaarii hojjechuun iddoo guddaa qaban maqaa isaanii kaasuun faarsa. Afwalaloon kun waa'ee biyya ofii

kaasuun dubbata. Qabiyyeen walaloo keessatti argamu hedduu ta'us qorannoo barbaada. Waa'ee Asmaarii ilaalchisuun Fiixeen akka kanatti ibsaa:

(Fiixeen, 2013:223-224) akkanatti ibsuu Asmaariin (weeddiftuun) Oromoo bakka cidhi gaa'ilaafi dhangaan adda addaa jiru dhaqanii weeddisanii du'aafi jiraa faarfatanii yommuu namoota gaggaarii duraan du'an seenaa isaaniitti weeddisu. Warra gootota akka gootummaa isaaniitti, isa arjaa arjummaasaan, jajatanii isa doqna immoo doqnummaasaatiin arrabsanii namoota taphachiisanii, kofalchiisaa, ofiis horii argatu.

5.2 Faaruu Gootaa

Faaruu gootaa /gootummaa/ gosa weedduu aadaa keessaa tokko ta'ee kan goota /gootummaa/ jajjabeessuuf gargaarudha. Yaada kana (Misgaanuun, 2011); (Gammachuu, 2003:10) wabeeffachuun yoo ibsu: *"Heroic song is another type of Oromo songs,"* jedha. Weedduun gootaa gosa weedduu Oromoo keessaa kan itti Oromoon waliisaa faarsudha. Kunis weedduu lolaafi ajjeesaa ofkeessatti hammata. Yeroo dhiironni Oromoo lolaaf ka'an kan faarfata mudhas.

Waa'ee weedduu lolaa Misgaanuun(2011); (Guracha, 2004:20) wabeeffachuun yoo ibsu, "War songs are songs that are composed and practiced to initiate the warriors to confront their enemies. These songs can praise the known war leaders, the legendary warriors who have already passed away," jedha. Faaruun lolaa weedduu akka loltootni diina isaaniirratti moo'icha argataniif jajjabeessuuf gargaarudha. Faaruun kun geggeessitoota waraanaa beekamoofi loltoota kana dura turan kan amma lubbuun hin jirre faarsuufis ni tajaajila. "Two words express the content of and hunting songs: praise for the hero, contempt for the coward" jedha. (Sumner, 1996:68). Yaada kanarraa akkuma hubatamu waa lamatu qabiyyee faarsaa lolaafi ajjeesaa ibsa. Kunis goota faarsuu yookaan leellisuufi lugna arrabsuudha.

Faarsaan gootaa /gootummaa/ faayidaa hedduu qaba. Yaada kana (Misgaanuun, 2011); (Gammachuu, 2003:10) 'tti wabeeffachuun yoo ibsu, "The aim of heroic or war song is to initiate those who are ready to come out for war and to teach others not be coward" jedha. Kaayyoon weedduu gootaa warra lola deemuuf qophaa'an onnachiisuuf yommuu ta'u, warri hafan immoo akka lugna hin taane barsiisuudha. Faaruun lolaa human

uummataa onnachiisuu waan qabuuf akka isaan ejjennoon dhaabbataniif seerotaafi gaggeessitoota waraana isaaniif amanamoo ta'an isaan taasisa. Akkasumas, akka isaan diina biyya isaaniirraa lolanis isaan gargaara. Faaruun kun amala miira dadammaksu, kan salphaatti qalbii namootaa harkisu qaba.

Yaada kana Sumner yeroo ibsu: "Before the war, an encouragement to the leader or to the warrior to go and fight an encouragement which is intensified on the battle field; after the war, praise for the victorious leader or warrior," jedha. (Sumner, 1996:43). Ibsa kanarraa hubachuun akkuma danda'amu faaruun gootaa lola dura gaggeessan waraana yookaan loltootni deemanii akka lolaniifi yommuu waranaa cimanii akka lolaniif jajjabeessuuf gargaara. Waraana booda immoo hogganaa waranaa yookaan loltuu diina isaa mo'ate faarsuuf tajaajila. Yaada kana Finnegan yommuu ibsiti, "War songs in fact are sometimes more expression and reinforcement of militant strength of a group than a direct incitement to fight," jetti. (Finnegan, 1970:208). Akka yaada kanaatti faaruwwan lolaa akka gareen loltuu tokko deemee loluuf kallattiin ajajuurra dubbii haamilee loltuu sanaa onnachiisuuf gargaarudha.

Namootni goota faarsanis goota mataasaa yookaan hawaasa gootni sun keessaa dhalate ta'uu danda'u. Faaruun gootaa namoota garaagaraan faarfatamuu danda'a. Isaanis: goota diina biyya isarraa faccise (deebise), goota dirree lolaatii gale, yookaan lola deemuuf hawwii qabu, namoota muuxannoo dirree lolaa qaban, dubartootaafi shamarran ta'uu danda'u. Faaruun gootaa/lolaa bakka adda addaatti qoodamuu danda'a. Isaanis: geerarsaafi sirboota addaa addaati (Misgaanuu, 2011:70-86).

Faaruun gootaas gosa faaruu aadaa keessaa isa tokkodha. Dhimma faaruchi xiyyeeffaturratti hundaa'uutiin faaruun kun gosa faaruu aadaa keessaa kan goota faarsuurratti xiyyeeffatu waan ta'eefi faaruu gootaa jedhamuun beekama. Faaruu gootaa jechuun faaruu nama diina biyyarraa deebiseef faarsamudha. Akkasumas nama bineensota dhala namaaf sodaachisu jedhaman kanneen akka leenca, gafarsaafi qeerransaa ajjeesaniifis faarfamu jechuudha. Akka aadaa Oromooti namni bineensa akkana ajjeese goota jedhamuun beekama. Dabalataanis namni diina lolee injifate yookiin lolaan cimaa ta'es goota jedhamuun hawaasa biratti beekama. Namoota akkanaa kanaaf walaloon walaleeffame faaruun ni dhihaatafi.

Faaruuu goota bineensota sodaachisoo ajjeeseefi kan goota isa lolaan beekamuu bakka tokko tokkotti adda adda ta'aniyyuu gootummaafi cimina isaanii ibsuurratti garuu tokkummaa ni qabu. Kanumaan wal qabsiisuunis (Finnegan, 1970:207) akkana jetti: "Poetry about both hunting and war seems to involve the same ideas of romance and glory." Lamaanuu gootummaafi cimina kan ibsani. Adda addummaan saanii kan mul'atu yeroo wanta isaan ajjeesaniifi gocha isaan godhan ibsuun walaleessamu qofa akka ta'e Finnegan ni ibsiti. Walfakkeenya faaruu goota lolaafi ajjeesaa yookiin ajjeesaa (Finnegan, 1970:208) akkanatti ibsiti:

Both (hunting song and war song) involve action which is out of the run of ordinary every day pursuits; in both (hunting song and war song) there is danger, triumph, or heroism; and boasting, challenge and specialized ability (some times supplemented by magic) are frequent element in both.(hunting and war song).

Akka yaada kanaatti faaruu goota diina biyyarraa faccises ta'e kan bineensa ajjeesa keessatti dhaadachuuniifi dandeettiin addaa ni mul'ata. Akka (Imaanaan, 2007:21) ibsutti faaruu bakka lamatti qooduun laaluun ni danda'ama. Kunis: faaruu amantiifi faaruu biyya lafaati. Faaruun amanti faaruu namni jiruufi jireenya isaa keessatti waaqa uumaa isaa waaqota xixiqqaafi afuura qulqulluu aadaa amanti keessatti faarfatu ta'uu Imaanaan ni ibsa. Fakkeenyaaf faaruu ateetee, faaruu warra qaalluu, faaruu jaarichaafi kan kana fakkatani. Akka yaada Imaanaatti faaruun biyya lafaammoo jiruufi jireenyaa addunyaa waliin wantoota walqabataniif kanneen faarfatamani. Fakkeenyaaf faaruwwan loonii, cidhaa, geerarsa, faaruwwan jaalalaa, bo'ichafi kan kana fakkaatan ofkeessatti qabata.

Faaruuu gootaas faaruu biyya lafaa ta'ee kan maqaa gootota garagaraa kaasuu gocha isaaniitiin walbira qabee isaan faarsudha. Faaruun gootaa yeroo faarsamu rakkoowwan gootichi (ajjeesaan) keessa darbee bineensa sana ajjeesetu jajama. Ciminni bineensota ajjeefamanii ni ibsama. Ajjeesaan bineensa baay'ee sodaachisaa ta'an osoo hin sodaatiin ajjeesee galuunsaa walaloo kanaan ni ibsama. Yaada kana ilaalchisuunis (Finnegan, 1970:223) akkana jetti: "The risks and achievements of the hunter (s) are further magnified by the terms used to refer to these beasts like, for example, elephant praise named. He who uses his hand as atrumpet, elephant called He-who-remains-mountainous-even-seated." Yaadni kun kan ibsu walaloon faaruu goota kana walaleessu bineensota kana ol-qabee mul'isuutiin namni kan aarsaa guddaa kafaaluun bineensicha

akka ajjeese calaqqisisiisa. Hammam bineensiichi cima yoo ta'eeyyuu nama kan hinsodaachisne, ammam sodaachisaa yoo ta'eeyyuu namni kun garuu irra aanuudhaan mirgaan akka gale ibsa jechuudha.

Ajjeesaanis milkaa'ina isaatiin booda akka sirbuufi dhaadatus Finnegan akkana jechuun ibsiti "The hunter himself also sings boastfully of his exploits and retains his heroism in poetry designed for an audience rather than for exigencies of the hunt it self." (Finnegan, 1970:223) Namoota biroo (fira, ollaafi hiriyoota ajjeessa qofaa osoo hintaane ajjeesaaniis ofiif ni sirba, ofis ni faarsa jechuudha.

5.2.1 Bifawwan Faaruu Gootaa Itti Dhihaatan

Faaruu bifoota gurguddoo lamaan dhihaachuu danda'a. isaanis: geerarsaafi weedduudhaani.

5.2.1.1. Geerarsa

Geerarsi faaruu aadaa Oromoo keessaa isa tokko ta'ee dhimmoota gara garaa ibsuuf kan tajaajiludha. Geerarsi dhimmoota akka roorroo, gootummaa, dhaadannaafi kanneen kana fakkaatan ibsachuuf kan hawaasni Oromoo itti fayyadamudha. Yaada kanaan walqabsiisuun (Asafaan, 2004:84-85) (Cerulli, 1922; Baxter 1986; Sumner 1997). Wabeeffachuun akkana jedha. "Geerarsa as a genre is usually identified as a collective noun encompassing the Oromo oral Poetry of hunting, war and historical and political events". Yaadni walii gala kun kan ibsu geerarsi maqaa waliinii afwalaloowwan dhimmoota akka hadamoo, lolaa, seenaafi siyaasaa ta'uusaati. Geerarsi dhimma tokko qofaa osoo hin taanee dhimmaa bal'aa kan of keessatti hammatu ta'uu isaa yaada gabaabaatiin lafa ka'a. Geerarsi dhimmoota garagaraa kan ibsan haalawwan gara garaarratti geeraramuudhaani. Kana jechuun haalliifi yeroon itti geerarsi geeraramu qabiyyee geerarsichaa kan murteessu ta'a. Haala kanaan geerarsi hadamoo kan geeraramu yeroo hadamoorrattii milkaa'amee kabajni ayyaana milkaa'ina kanaa gaggeeffamu ta'uu mala.

Gama biraatiin geerarsi maqaa waliinii afwalaloo Oromoo akka ta'e (Addisuu, 1990:68) ni ibsa. Kana jechuun geerarsi walaaloo aadaa Oromoo hunda ofkeessatti akka haammatu yookiin ibsuu danda'a jechuudha. Beektonni gara garaa afwalaloo Oromoo kan yeroon daanga'ee (kan aadaa)fi walaba (kan jabanaa) jechuun bakka lamatti qoodu. Haaluma

kanaan geerarsis qabiyyeefi haala jireenya dhugaarratti hundaa’uudhaan geerarsa yeroo ammaa (jabanaa)fi kan aadaa (kan yeroo durii) jechuun qooduun ni danda’ama. (Asafaa, 2004:86). Geerarsa aadaa (bara durii) kan yeroo durii keessa geeraramaniifi walaloon isaanii haala yeroo sanaa waliin walfakkaatan ta’anii yeroo keessa turan sanaaf ammayyummaa qaban jechuudha. Geerarsa jabanaa (contemporary) kan jedhamanimmoo haala yeroo dhihoo keessa jiruun walfakkaatee kan geerame jechuudha. Dur isa fagoorra kan as dhihaatu jechuudha.

(Asafaa, 2004:86) geerarsa aadaa (traditional) akka armaan gadiitti qoqqooda:

1. Geerarsa lolaa ‘historical song’ (Cerulli, 922:100); (Sumner, 1997:39). Gosti geerarsaa kun yeroo ammaa geerarsa walaba (tradition) jedhamuyyuu yeroo duraanii daanga’aa ‘contemporary’ jedhamuun beekamaas tureera,
2. Geerarsa adamoo (hunting Songs),
 - a) Leenca, gafarsa, arbafi diina ajjeesuutiin milkaa’uu ibsa.
 - b) Ajjeechaa bineensota kanaaf milkaa’uu dhabuullee ni ibsa.
 - c) Warreen sababoota gara garaatiin ajjeesuurraa of qusatanillee ni kakaasaa.
3. Geerarsa jireenyaaf milkaa’uufi milkaa’uu dhabuu.

Warreen armaan olii qoqqooddii gurguddoo yoo ta’an gosoonni geerarsaa biroonis akka jiran Asafaan kitaabuma kana fuula walfakkaaturratti ni ibsa. Kunis cooka yookiin geerarsa kakakaasuu yeroo ta’u innis kan yeroo geeraraan tokko geeraru gidduutti akka afuura fudhatuuf, geerarsa akkajalqabu kakaasuuf yookiin jajjabeessuuf, yaada akka sassaabbatuufi geerarsasaa xumuree geeraraa biraaf dabaree akka kennuuf cookamudha. “...there are also songs of ‘warmup’ called cooka. Its sung in chorus to stimulate the singer at the start, or to let take breath, collect himself and continue again in the middle to wind up his song and give the turn to another singer at the end” (Asafaa, 2004:86) Cookni jalqaba geerarsaarratti cookamu geeraraa kakaasuuf, kan gidduu geerarsatti ta’ummoo akka geeraraan afuura fudhatuuf; walaloo geerarsa yaadatuufi yoo dhuma geerarsarratti ta’emmoo dabaree geeraraa biraadhaaf kennuufidha.

Gama biraatiin geerarsi yeroo geeraramu namoonni biroon (daawwattoonni) isa geeraru jalaa qabu. Kunis cooka jedhama. Cookni kunis akka geeraraan itti dabalee geeraru jajjabeessuufi geeraraa jajuuniif kan walaleessamudha. Yaada kanas (Fiixee, 2013:214) akkasitti ibsu, ”Cookuu jechuun namicha geeraru sanaaf miira kennuufi yookaan

geerarsa namichaa gabbisuu jechuudha Kunis akka namtichi geeraru sun yaadasaa akka naanneffatuufi afuura fudhatu taasisuuf gargaara. Sidhaggeeffachaa jirra isa hafe itti dabali yookiin qari jechuudha.” Akkaataan ittiin cookamus gosa geerarsa geeraramuu waliin walqabachuun garaarummaa akka agarsiisu namni kun ni ibsa.

Akkasumas cookni kan cookamu dhaggeeffatoonni yookiin hirmaattonni akka geeraraa duuka bu’aa jiran ibsudhaafi. Walaloon afaan bifa miidhagaafi ifa ta’een kan fayyadamu yoo ta’uu walaloon geerarsaammoo walaloo kamiyyuu caalaa afaan bifa sirrii ta’een akka fayyadamu hayyoonni tokko tokko ni ibsu. (Addisuu, 1990:74.) Geerarsi dhimmoota geeraramuufirratti hudaa’uudhaan bakkawwan gara garaatti qoodamu. Kanas kitaabni (Fedhasaa,2013:50) dhimmoota geeraramuufirratti hudaa’uun geerarsa kan ajjeesaa, kan komee, kan mormii, kan cabsituu, kan milkaa’uu dhabuu, kan raajii, geerarsa akeekkachiisaa, geerarsa cigoo, geerarsa jajuu, geerarsa faaruu, geerarsa ilma xinnaa, geerarsa nama hidhamee, geerarsa bara himuu, geerarsa haala jeeqamaa ibsu, geerarsa shakkiifi geerarsa gaabbii jechuudhaan bakka kudha jahatti qooda. Geerarsa ajjeesaas kan arba ajjeese, kan gafarsa ajjeese, kan leenca ajjeese, kan sattawwaa ajjeese kan diina ajjeeseefi kan isa dhabee galee jechuudhaan qooda.

Yaadni armaan olii kun geerarsi dhimmoota gara garaarratti akka geeraramuufi dhimmoota geeraramuufirratti hundaa’uun qoqqooddii gara garaa qabaachuu akka danda’u nama hubachiisa. Qooddiwwan geerarsaa kanneen keessaas geerarsi ajjeesaa isa tokko. Geerarsa ajjeesaa jechuun geerarsa nama ajjeese faarsuufi kan hinajjeesiin kakaasuufi dabeessa arrabsuun geeraramudha. Geerarsis bakkawwan gara garaatti akka geeraramu hayyoonni gara garaa ni dubbatu. Addisuun geerarsi bakka daboo fi daadootti akka geeraramuu akkas jechuun ibsa, (Addisuu, 1990:97). “The geerarsa performed in praise vary among events that take place, such as celebration days of cooperative days of work called daadoo and daboo”.

5.2.1.2. Sirba

Akka aadaa oromooti ‘dubartiin hingerartu’ jedhama. Dubartoonni geeraru baatanillee goota Oromoo ni faarsuu, ni jajjabeessu akkasumas dabeessa arrabsuutiin ni kakaasu. Kanas kan godhan sirbaanidha. Seenaa lolaafi hadamoo aadaa Oromoo keessatti dubartoonni bakka guddaa qabu. Kunis dhiirota faarsuun kakaasuufi galaa qopheessanii

geggeessuudhaani. Yeroo lolli baay'ee hammates hamma hidhatanii loluutti ni gahu jedhama. Kana ta'ullee garuu gaheensaani inni guddaan weedduu yookiin sirbaan kakaasuufi jajjabeessuu akkasumas faarsuudha.

Sirba gootaa kana dubartoota qofaa osoo hintaane dhiironnis ni sirbu. Kunis kan ta'u keesummaa yeroo ajjeesaan adamoorratti milkaa'ee galee ayyaneffatu dhiirriifi dubartiin waliin ta'uudhaan sirbanii goota ajjeese gale kana faarsu. Geerarsiifi sirbi garaa garummaa ni qabaata. Kunis gama qabiyyee fi haalaa dhiyeenyaan akkasumas gartuu hawaasaa yoo ta'u geerarsa kan geeraru akka aadaa Oromooti dhiirota. Faruu yookiin sirbammoo dubartoonnifi (dhiironnis yeroo itti sirban ni jira) kan sirban yookiin faarsan yoo ta'u faaruu yookiin sirbi dhaadannaa osoo hintaane goota ajjeese sana kan faarsudha. Kanaan wal qabsiisuunis (Asafaan, 2004:85) Mohammediin wabeeffachuun akkana jedha:

Cerulli argues that geerarsa is a poetic expression through which Oromo warriors are 'celebrated' by recalling their ancestors and praising their kin on both their fathers and mothers side, where as faarsaa is a raising song by individual warrior." (Cerulli, 1922:58; Mohamad, 1994:12; Asefa, 2004:85)

Yaadni kun kan ibsu kan hawaasni Oromoo firoota isaanii goota turan kaasuutiin ittiin jajatan yoo ta'u, faarsaa/faaruunimmoo kan gootichi ittiin of faarsu jechhuudha.

5.3 Yeroo Gootni Faarsamu

Og-afaan kamiyyuu yeroofi bakka itti hurruubamu akkasumas haala keessatti hurruubamu ni qaba. Bakki itti dubbatmu, yeroon itti dubbatamuufi haalli inni itti dubbatamu murtaawaadha. Bakka hundatti, yeroo hunda haala tokkoonis hindubbatamu.”Akka yaada kanaatti og-afaan kamiyyuu bakka itti hurruubamu, yeroofi haala keessatti hurruubamu kan mataasaa qaba. Og-afaanuma waan ta'eef bakka argametti kan raawwatamu miti. Fakkeenyaanyaaf mammaaksi kan mammaakamu yeroofi iddoo fedhetti osoo hintaane haala mammaakamuu qabu keessatti ta'uu qaba. Kunis yeroo nama gorsuuf barbaadamu, dubbii gabaabsuuf barbaadamuufi kannen kana fakkaatanitti.

Faaruu yookiin sirbi aadaas yeroofi haala keessatti sirbamu yookiin faarfamu ni qaba. Haalli kunis akkaata sirba yookiin faaruu kanaa ni murteessa. Yaada kanaan

walqabsiisuun (Oring, 1986:148) akkana jedh, "...usually the occasion, plus local and family custom, will determine how to sing them (folksongs)." Akka yaada kanaatti haalafi, dudhaan naannoofi maatii akkaataa faaruwwan yookiin sirboonni aadaa itti sirbaman ni murteessa. Haaluma walfakkaatuun faaruun gootaas akkuma og-afaan isaan kaanii bakkaafi yeroo akkasumas haala keessatti raawwatu kan mataasaa ni qaba.

Gootni leenca, gafarsa, yookiin qeerransa ajjeese tokko kan faarsamu erga gocha ajjeechaa kana raawwateen booda. Kunis kan ta'u yeroo ajjeesee galu ta'uu danda'a. Yaada kanas (Finnegan, 1976:221) akkanatti ibsiti, "... its (hunting poetry) frequent preoccupation not just with the action but with the completion of action, in prospect or (more often) in retrospect." Yaadni kun kan ibsu gootni kan faarsamu yookiin walaloon gootaaf kan walaleessamu erga gochaan ajjeechaa raawwatee booda ta'uusaati. Waan yaade kana erga galmaan ga'atee (milkaa'ee) booda kan sirbiifi faarsaan itti fufu.

Gootni (ajjeesaan) gaafa owwaala isaas ni faarsama. Yeroo ajjeesaan du'u sirna owwaalchasaa kanarratti wantoota gaariin inni bara jiireenyasaa hojjete waliin walqabate goota(ajjeesaa) ta'uun isaas ka'uudhaan ni faarsama. Kunis kan ta'u sirna owwalasaarrattidha. Dhimma kanas (Finnegan, 1976:224) akkas jechuun ibsiti: "Hunting songs are also often sung at the funeralso of skilled hunter "Yaadni kun kan ibsu sirbi hadamoo yookiin faaruun gootaa sirna owwaala hadamsaa yookiin ajjeesaarratti akka sirbamu. Hawaasa tokko tokko biratti gara ajjeesuu osoo hindeemiin dura dhaabbanni leenjii kennu akka jiru Finnegan ni ibsiti. Dhaabbanni kun qophii ayyaaneffannaa addaa ajjeestootaaf qopheessuudhaan sirbootaafi faarsaawwan gara garaa ajjeesaa ol olqabuufi jaju ibsu akka dhiyeessani namni kun ni ibsiti. Akkasumas hojii waliinii kanneen akka daboofi daadootti sirboonni goota faarsaniifi ni sirbamu. Yaada kanaan waqabsiisuun (Addisuu, 1990:97) akkana jedha:

After a day of communal work, it is custom to sing praise song for cattle, the grain, and the honey wine. These songs are to initiate festivity. After this, might be called free singing. The first free song must be the song triumph-song, or geerarsa, of killer. This include the self praise stressing the significance of personal achievements in hunting.

Akka yaada kanaatti bakki daboofi daadoo bakkatti ajjeesaa faarsamuufi namni hinajjeesne itti kakaasamudha. Namni hin ajjeesiin ajjeesuuf yaada qabu tokkos gootota ajjeesan maqaa kaasuutiin faarsaa; akka ajjeesuuf yaadaa jiruufi waaqni jara ajjeesee akka isa faana ta'u kasuutiin ni sirba ni geeraras. Hawaasni oromoo yeroo hojii qofa osoo hintaanee erga hojii waliinii xumuranii waliin nyaatanii dhuganii boodaa ni geeraru, ni sirbu, ni dhiichisu. Yeroo sirbanii geeraran kanas goototaafi ajjeesaa maqaa dhahuudhaan faarsuun aadaa beekamaadha. Walumaa galatti gootni (ajjeesaan) kan faarsamuu milkaa'ina isaatiin booda. Bifuma walfakkaatuun (Finnegan, 1970:225) "... the most common occasion for hunting songs is a successful kill" jechudhaan haalta'insa faaru goota ni ibsiti. Kana jechuun faaruun gootaa kan faarsamu erga goonni ajjeechatti milkaa'ee booda jechuudha.

5.3.3.5 Sakatta'a QorannooAantee [Barruu walfakii]

Qorannoowwan dhimma Faaru Gootaan walqabatan kan Oromoos ta'e saba biroorratti sagantaa digirii jalqabaafi lammataa guuttachuuf Yuunvarsitii Finfinnee keessatti hojjetamaniiru. Qorannoowwan kanneen sakatta'uun ciminaafi hanqina isaan qabaniifi walitti dhufeenya qorannoo kana waliin qaban ibsameera.

Qorannoo Digirii Tokkoffaarratti Hojjetame

Mata-duree kana jalatti kallattiin kan Qalbeessaa Niyyaa Mata-duree "Xiinxala Afoola Oliiqaa Dingil" jedhudha. Kaayyoon waliigalaa Qorannoo kanaa Xiinxala afoola Oliiqaa Dingil ta'ee kan Seena gooticha kanaa faaru isaaf faarsame waliin kaasuudha. Haata'u malee Qorannoon kun maqaa abbaa Oliiqaa Dingiliifi maqaa haadhasaa irratti hanqina kan qabuufi asdhuftee Oliiqaa Dingil irratti hanqina qaba. Mata-dureenkoofi qorannoon kun tokko yoo ta'aniyyuu, qorannoon koo seenaa gooticha Oliiqaa Dingil gadi fageenyaan faaruusaa waliin qaaccessuun dogoggora jiru hundaaf deebii kan kennuudha.

Qorannoo Digirii Lammataarratti Hojjetame.

Mata duree kana jalatti qorannoolee og-walaloo Oromoorratti gaggeeffaman kan qorannoo kanaaf bu'uura ta'anituu ilaalama.

Qorannoon kun qorannoolee og-walaloo Oromoorratti gaggeeffaman bu'uureffateera. Qorannooleen kunniinis gama adda addaatiin walfakeenyaaf garagarummaa qabu. Kaayyoon isaanii, haalli hawaasaa (social situation), haala (context) keessatti qorannochi taasifame, akkasumas yeroofi bakki qorannochi itti gaggeeffaman gara gara ta'u mala. Kanarraa kan ka'es dayyeessi isaan bu'uureffatan, argannoonsaaniif bu'aasaa og-walaloo Oromoof buusanis gara gara ta'a. Haaluma kanaan qorannoolee og-walaloo Oromoorratti hojjetaman tokko tokko kaasuutiin qobxileen gara gara armaan gaditti ni ilaalamu.

Qorannoo guddaan qorannoo kanaaf bu'uura ta'e qorannoo Addisuu Tolasaan PhD guuttachuuf mataduree “The Historical transformation of folklore Genre; The Geerarsa as a national literature of the Oromo ...” jedhuun bara 1990 hojjetedha.

Qorannoon kun mala dhiheenya dalaga (hurruubsa) gidduu galeeffatedha. Haaluma kanaan qorannichi akkaataa itti geerarsi haalaa hawaasaa gama siyaasaafi dinagdee yeroo sanaa ibsuuf yaala. Haaluma kanaan geerarsi sochii Oromoon bilisummadhaaf godhu akka ibsu Addisuun qorannoosaarratti ibseera. Xiyyeeffannoon qorannoo kana guddaan aadaa hawaasaa ibsuufi gahee geerarsi sochii bilisummaa Oromoorratti qabu ibsuudha. (Addisuu fuula 21) Qorannoon kun haala hawaasaa yeroo sana ture kan ilaalcha keessa galchedha.

Abbabaan Margaa bara 2007tti mata dure “Qaaccessa Qabiyyee sirba Gadaa Oromoo Tuulamaa” jedhuun guutiinsa digirii lammataatiif qorannoo gaggeesseera. Qorannoonsaa kunis walaloo sirboota Gadaa Oromoo Tuulamaa xiinxaluu yoo ta'u dayeessaa xinwasaafi dayeessa caasaa bu'uureffachuun walaloo sirba kana gooroofi gooreetti qoodeera. Qorannoon kun haala hawaasichaa (context) xiyyeeffannoo keessa kan galchedha. Akkasumas haala sirbichi itti huruubamu mul'isuuf hurruuba jamaa bu'uura godhateera (performance centered).

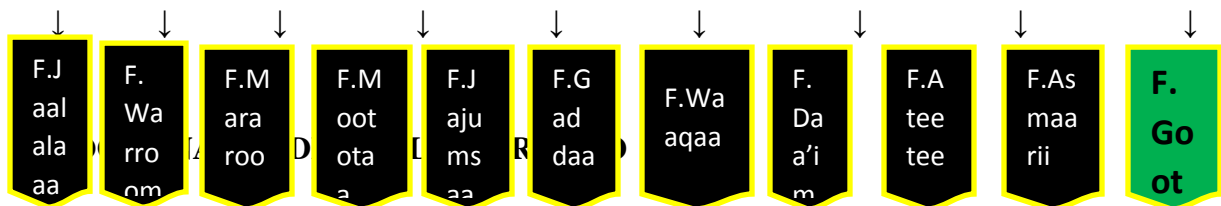
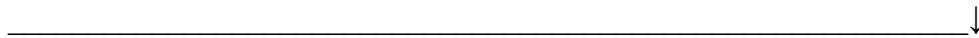
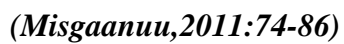
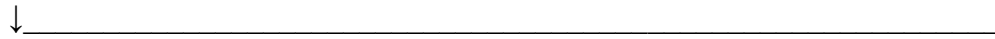
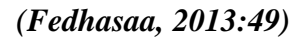
Qorannoon biroon Masarat Geetachoo bara 2011tti mata duree “Faaruu Gootaa Wallagga Aanaa Jimmaa Arjootti,” hojjetame kunis dayyeessa xinwaasaaf dayyeessa

caasaa bu’uura godhachuun faaruu gootaa kan qaaccessiteedha. Dayyeessa kana bu’uureffachuun qabiye faaruu gootaa, haalawwan faaruu gootaa keessatti faarfamaniifi caasaa walaloo faaruu gootaa adda baastee jirti

Qorannoo kana qorannoolee armaan olitti eeramanirraa adda kan taasisan gurguddoo keessaa tokko kallattumaan walaloo faaruu gootaarratti xiyyeeffachuusaati. Lammaffaa bakki qorannichi itti gaggeeffame kan isaan kaaniirraa adda. Qorannoon kun haala hawaasaa kan xiyyeeffannoo keessa galchedha. Qorannoon “Faaruu Gooticha Oliiqaa Dingilrratti,” hojjetame kunis dayyeessa xinwaasaaf dayyeessa caasaa bu’uura godhachuun faaruu gootaa kan qaaccessuudha. Dayyeessa kana bu’uureffachuun qabiye faaruu gootaa, haalawwan faaruu gootaa keessatti faarfamaniifi caasaa walaloo faaruu gootaa xiinxala

Funkiloorii

↓

Boqonnaa Sadii: Mala Qorannichaa

3.1 Waliigala Mala Qorannichaa

Hayyoonni malleen qorannoo adda addaa akka jiran himu. Isaan keessaa tokko mala qorannoo akkamtaa/qulqullinaa (qualitative)ti. Addunyaa (2010:60) hayyoota Tim (2002)fi Sigh (2007) wabeeffachuun malli akkamtaa, haalli jiruufi jireenya hawaasichaa yookaan amala hawaasa sanaa akkaataafi bifa inni qabuufi qabata isaa akkasumas, maal jechuu akka ta'e kan ittiin xiinxalamu ta'uu ibsa. Haala kanaan, qorannichis mala kana fayyadamuun mala qorannoo ibsaa (descriptive) hojiirra oolcheera. Malli qorannoo ibsaa hiika bu'uuraa ibsuufi tarreessuun maaltu akka ta'e, maaltu akka ta'aa jiru kan ittiin addaan baafannu akka ta'e ibsaniiru (Alem 1994:148; Dastaa (2002); Addunyaa 2010:62). Kanaafuu, kaayyoon qorannoo kanaa inni ijoon Qabiyyee Faaruu Gooticha Oliiqaa Dingil Qaaccessuu waan ta'eef, qorannoo kana keessattis odeeffannoon argame lakkoofsaan otoo hintaane jechootaan ibsaman. Kanas, (Addunyaa, 2011:10) yeroo ibsu “qorannoo akkamtaa, gaaffiiwwaan ‘maaliif? Akkamitti? Jedhaniif deebisuuf carraaqa. Akaakuun qorannoo kanaa dhimmoota qorannicha keessatti dhiyaatan mara jechaan ibsa jedha.

3.2. Filannaa Iddoo Qorannichaa

Qorannoon Qaaccessa Qabiyyee Faaruu Gootaa jedhu kan adeemsifame Gooticha Oliiqaa Dingil irratti akka ta'e, daangaa qorannichaa keessatti ibsamuun niyaadatama. Haaluma kanaan, iddoon qorannoon kun itti geggeefame Godina Qellem Wallaggaa: Aanaa Yamaalogiidha. Kana malees, qabanni qorannoon kun achitti gaggeeffameef, bakki jireenya gooticha kanaa achi waan ta'eefidha. Dabalataanis, qoratichi bakki itti dhalatee guddate iddoo kana waan ta'eef safuu, aadaa, duudhaa, sirnaafi namoota odeeffannoo kennuufii danda'an sirriitti kan beekuufi odeeffannoo barbaadame argachuu waan danda'uufidha.

Haala naannoofi namoota odeeffannoo kennan sirriitti beekuun caalaatti qorannichi gaarii akka ta'uuf gargaara. Haala kana ilaalchisee Mac Donald (1972:413-414) haala qorannichaa duraan dursanii haala iddoo sanaa beekuufi beekuu dhabuurratti hundaa'a jechuun ibsa. Kanaafuu, qoratichis naannoo sanaafi waa'ee faaruu gooticha kanaaf

haaraa waan hintaaneef odeeffannoo gahaa hawaasa naannoorraa salphaatti akka argatuuf isa gargaareera.

3.3. Mala Filannaa Iddaattoofi Hirmaattota Qorannichaa

Qoratichi, hirmaattota qorannichaa kan filate mala iddaattoo garagaraa lama fayyadamuudhan. Malleen iddaattoo kunis, iddaattoo akkaayyoo (purposive sampling)fi mala iddaattoo darba dabarsaa (snow ball sampling)ti. Haala kanaan qoratichi, mala iddaattoo akkayyoo kan filate namoota faaruu gootni kun ittiin faarfataamaa ture ni beeku jedhee itti amane filate. Haala kanas, (Kumar, 1999:162) yoo ibsu, qorataan mala iddaattoo akkayyoon odeeffkennitoota filatu, qorannicha fiixaan baasuuf odeeffannoo gaarii kennuu kan danda'an jedhee yoo itti amane ta'uu ibseera.

Bifuma kanaan iddatteessuu kaayyoon akkaataan itti fayyadamaa ture duraan dursee namoonni dhimma faaruu gooticha Oliiqaa Dingil beekan odeef-kennaa kiyyarraa addaan baafachuun dhimma kaayyoo ani barbaadu irratti hirmaatan waliin wal qabatuuf, wal qabatu dhabuu, namoota faaruu sirritti beekan moo hin beekne waan kana fakkaatan ilaalcha keessa galchuun addaan baafadhee kan kaayyoo koo deeggaru fuudhee itti deemera.

Malli iddaattoo inni lammaffaa qoratichi filate, mala darbaa dabarsaati. Akaakuun iddaattessuu kanaa darbaa dabarsaan odeeffattoota filachuun odeeffannoo kan funaanamudha. Mala iddaattoo kanas, Addunyaa (2010:67) hayyuu Denscombe (2007) wabeeffachuun yoo ibsu, “with snowball sampling, the sample emerges through a process of reference from one person to the next” jedha. Kanaafuu, qoratichis bu'uuruma kanaan odeeffkennitoota waa'ee faaruu gootaa kanaa beekan manguddoota iddoo sana jiraatan keessaa kaayyoo qorannichaa galmaan ga'uu kan danda'aniifi hirmaattota kanaan eeruu kennameen tokko waan beeku himuun isa biraatti dabarsuun kanneen filatamanidha. Haaluma kanaan maanguddootaaf namoota faaruu goota kanaa irratti hubannoo fi beekumsa gahaa ta'e qabu jedhamanii yaadaman haala salphaan bira gahuuf mala mijatu jedhamee yaadamu mala darbaa-dabarsaa itti fayyadamuuf kan filameedha.

Haala kanas hojiirra otoo hinoolchiin dura odeeffannoo kennitoota kana argachuuf dursa hojjetoota Waajjira Aadaafi Turizimii Godina Qellem Wallaggaafi Aanaa Yamaalogii Walal waliin mariin taasifameera.

3.4. Maloota Odeeffannoon Ittiin Funaaname

Qorannoo kana gaggeessuuf madda odeeffannoo lamarraa guurameera. Isaanis: madda ragaa tokkoffaa kan gara aloolaatti (field work) bahanii odeeffannoo guuruu yoo ta'u, inni lammaffaan mana kitaabaa keessatti mata duricha waliin walitti dhufeenya qaban sakatta'uun argamudha. Gara aloolaatti bahanii hojii qorannoo otoo hingaggeessiin dura mana kitaaba keessa taa'uun, hojiilee aloolarratti hojjetamuu qaban haala adeemsaafi tartiiba isaa yaaduufi wixinuun barbaachisaadha. Haala kana ilaalchisee Mac Donald (1972:408) yoo ibsu, namni baay'een jechuun nidanda'ama, gara naannoo aadaan badhaadhetti deemuun wantoota barbaachisoo ta'an hedduu argachuu nidanda'a. Haata'u malee, odeeffannoon aloolaa seeraan waraabame kan jalqabu mana kitaabaa keessa kan jiru minjaala irratti dubbisanirratti akka ta'e ibseera.

Gara aloolaatti bahuun malootni odeeffannoo fookloorii barbaachisoo ta'an karaa adda addaa sassaabamuu nidanda'a. Maloota qorannoo aloolaa ilaalchisee, Fekade (1991:90) yemmuu ibsu, qorannoon aloolaa karaa adda addaa sadiin adeemsifamuu nidanda'a. Isaanis: daawwannaa, afgaaffiifi bargaaaffii jechuun tarreessa. Gama biraan, Goldstein (1974:77) qorataan aloolaarratti qorannoo gaggeessu odeeffannoo tooftaafi maloota adda addaan walitti qabachuu danda'us daawwannaa fi afgaaffiin baay'ee barbaachisaa akka ta'e tuqeera. Qoratichis, odeeffannoowwan maloota afgaaffiin walitti qabeera.

3.4.1. Afgaaffii

Af-gaaffiin gosoota odeeffannoon qorannoo ittiin funaanamu keessaa isa tokko ta'ee kan qorataafi odeef-kennaan (informant) fuulleetti walarganii adeeffannoo walii kennan (Dastaa 2002:84). Bu'uuruma kanaan af-gaaffiin qorataani gaaffii afaaniin odeef-kennitoota filataman gaafatuudha. Kunis odeef-kennaaf qorataan fuulleetti walarganii odeeffannoo walii kennaniidha. Af-gaaffiin meeshaa funaansa raga kuni odeeffannoo baay'ee murteessa ta'e bifa gaaffii banaafi cufaatiin qophaa'aan gaafachuudha.

Af-gaaffiin qorannoon akkamta keessatti meeshaa funaansa raga murteessaa fi hubannoo namoonni waan tokko irratti qaban baruudhaafis ta'ee namoota biroos hubachiisuudhaafi mala cimaadha. Gaaffilee banaa kan jedhaman odeeffannoo kennan osoo hin dhiphatin taphachaa waan gaafatame sana bu'uura godhatee hanga beeku muuxannoo ofiif namootaa eeraa deebii kennuudha. Deebii inni kennus kan daangeeffame miti. Dastaa (2002:85) Yaalwe (2006) waabeffachuun akka ibsetti ,Af gaaffiin yeroo barbaade fooyya'uu danda'a. Haala odeef-kennaan ilaallee fooyyeessuu dandeenya. Akkuma cimina nama odeeffannoo guuruu jijjiiramee fooyya'uu danda'a. odeef-kennaan waan hin galiniif yeroo barbaade akka ifa godhuuf namicha gaafatu sana gaafachuu danda'a. odeef-kennaan deebii gaaffii wajjiin hin deemne yoo deebisuu yaale qorataan gaaffii fooyyeessuudhaan akka karaatti deebi'u gochuu danda'a. .

Akkasumas af-gaaffii fayyadamuun odeef-kennnaan wanta beeku , waan kanaan dura raawwateefi wanta arge akka ibsuuf karaa bana. "Interview data include information on what the informant, believes, expects, feels ,wants,does or which explains or gives reasons for any preceding (Goldsten 1964:104)". Akkatuma kanaan , odeeffannoowwaan waa'ee faaruu gootaa duuba turan baruudhaaf dhimma itti bahameera.

Adeemsa kanaan qaaceessa Qabiyyee Faaruu Gooticha Oliiqaa Dingil Godina Qellem: Wallaggaa Aanaa Yamaalogii Walalirratti namoota odeeffannoo kennuuf dhiyaatan Manguddoota [Buleeyyii] kan ta'aniif af- gaaffii dhiyaateef gaaffii 10 yoo ta'u gaaffileen kunis af-gaaffii banaafi qindaawaa 8 fi gaaffilee cufaa 2 kan of keessaa qabuudha. Namoonni dubbii af-gaaffii irratti hirmaatan baay'inni isaanii dhiiraa 8 fi dubartii 2 waliigala namoota 10' tu odeef-kennitoota. Kunis, kaayyoo faaruu gooticha Oliiqaa Dingil galmaan ga'uuf kan adeemsifamedha. Dabalataanis, adeemsa afgaaffii keessa yaadota deebii keessa ka'an dabaluun gaaffilee dhiyeessuun kan danda'ame yoo ta'u, yeroo hojii aloolaa irra deddeebi'amee gaggeeffamu adeemsa qorannoo keessatti qaawwa uumaman kan guutan gaaffileen dhiyaatanii deebii argataniiru

3.5 Malleen qacceessa Ragaalee

Qorannoo kana gaggeessuuf madda odeeffannoo lamarraa guurameera. Isaanis: madda ragaa tokkoffaa kan gara aloolaatti (field work) bahanii odeeffannoo guuruu yoo ta'u, inni lammaffaan mana kitaabaa keessatti mata duricha waliin walitti dhufeenya qaban sakatta'uun argamun qaacceffameera.

Madda ragaa tokkoffaa, odeeffannoo meeshaalee funaansa raga af-gaaffii maanguddoota [buleeyyii] waa'ee faaruu gooticha Oliiqaa Dingil beekan irraa funaanamaan haala armaan gadiin qacceeffameera. Madda raga lammaffaa, ragaalee mata-durichaan wal qabatan guutummaa, sirrummaafi qulqullina isaanii calalamee mirkanaa'eera.

Boqonnaa Afur Qaaccessaafi Hiika Ragaalee

Boqonnaa kana jalatti ragaaleen qorannoochaaf ta'u jedhamanii funaanaman niqaacceffamu. Kunis kan ta'u mala lamaani. Malli tokkoffaan qoqqooduu yoo ta'u faaruwwan gootaa funaanaman kun dhimmoota gara garaarratti hundaa'uutiin gooroo goorootti ni qoodamu. Malli lammaffaan qaaccessa yoo ta'u, ragaaleen qoqqoodaman kun haala qooddiisaatiin qaacceffamaniiru. Akkuma boqonnaa lama keessaatti ibsamuuf yaalametti qorannoon kun yaadiddama xinmaddaa yookaan tajaajilaafi caasaa bu'uureeffachuun kan adeemsifamedha. Walaloon faaruu gootaa yaadiddaama tajaajilaa yookaan xinmaddaa hundaa'uun gooroofi gooreetti qoqqoodamanii xiinxalamaniiru. faaruun gooroo goorootti qoqqooduun ergaa og-walalichaa caalaatti ifa taasisuuf gargaara.

Haaluma kanaan walaloon faaruu gooticha Oliiqaaa Dingil maal maalirratti akka xiyyeeffatu ifa taasisuuf walaloo faarichaa qoqqooduun barbaachisaa ta'a. Sana boodas faaruun gootaa gooroo goorootiin qoqqoodame akkaataa qoqqooddii isaatiin qaaccessamu. Walaloonkun faaruu namootni odeeffannoo kennanirraa funaanamuun qindaa'uun faaruwwan saniif ibsi gabaabaan itti kennameera. Walaloo faaruu gootaa kana dhimmoota armaan gadiirratti hundaa'uun qooduun ni danda'ma. Akka, (Imaanaa, 2007:53) jedhutti, "qabiyyee jechuun ergaa barreeffama tokko gargaaramuun dabarsinudha". Akka yaada kanaatti ergaa barreeffamni tokko ofkeessatti qabatu qabiyyee jedhamuu danda'a. Akka Ben Amos jedhuttis qabiyyeen og-afaanii ergaa handhuura ta'eefi kan namoonni ittiin walii galanidha.

Qabiyyeen kunis bifa walalootiin yookiin bifa hololootiin ta'uu danda'a. Faaruun gootaas barreeffama (erga gara barreeffamaatti jijjiiramee) bifa walalootiin ergaa garaa garaa dabarsudha. Ergaan barreeffama tokkoon darbu caasaa barreeffamichaa keessa dhokachuun darba. Caasaa barreeffamaa golgaa godhachuun isa keessa dhokatee dhaamsi yookiin ergaan barbaadame dubbistoota yookiin dhaggeeffattoota bira gaha.

Faaruu gootaa fayyadamuun ergaa garaa garaa dabarsuun ni danda'ama. Ergaan faaruu gootaa caasaa walaloo faaruu gootaatiin golgamee dhaggeeffattoota faarichaa yookiin dubbistoota walalichaa bira gaha. Faaruun gootaa yeroo gara garaa ergaafi bifawwanittiin dhihaatan bu'uureeffachuun faarsa dhaadannaa, qeeqaa, olaantummaa, sanyummaa,

gaabbii, xiiqomsaa, haaloo, jajumsaa, tuffii, arrabsoo, quuqqaa, qeeqa ,moo'umsafi kan kana fakkaatan ittiin ibsachuuf gargaara. Ergaaleen kunneen bifa walalootiifi yeedaloodhaan dhagggeeffattoota bira kan gahan yoo ta'u dubbistoota biras barreeffamaan unka walaloo qabatani gahu. Haaluma kanaan, geerarsiifi sirbi garaagarummaa ni qabaata. Inns, akkaataa sagaleessuu, hirmaattota, hurruubummaa qabaachuun, iddoo raawwii, qabiyyeefi haala dhiyeenyaan akkasumas gartuu hawaasaa yoo ta'u geerarsa kan geeraru akka aadaa Oromootti dhiirata. Faruu yookiin sirbammoo dubartoonnifi (dhiironnis yeroo itti sirban ni jira) kan sirban yookiin faarsan yoo ta'u faaruu yookiin sirbi dhaadannaa osoo hintaane goota ajjeese sana kan faarsudha. Kanaan wal qabsiisuunis (Asafaan, 2004:85) Mohammediin wabeeffachuun akkana jedha: "Cerulli argues that geerarsa is a poetic expression through which Oromo warriors are 'celebrated' by recalling their ancestors and praising their kin on both their fathers and mothers side, where as faarsaa is a raising song by individual warrior." (Cerulli, 1922:58; Mohamad, 1994:12; Asefa, 2004:85) Yaadni kun kan ibsu kan hawaasni Oromoo firoota isaanii goota turan kaasuutiin ittiin jajataniifi akkasumas kan gootichi ittiin of faarsu jechuudha.

. 4.1 Qaaccessa Faaruu Gootaa

4.1.1 Qaaccessa Ragaalee Karaa Afgaaffii Funaanaman.

Mata duree kana jalattai faaruun gootaa ragaalee karaa afgaaffii funaanamantu qacceffameera. Innis maalummaa faarichaa bu'uureffachuun gaaffileen afgaaffiif dhiyaatan haala armaan gadiin qacceffamani xiinxalamaniiru. Gaaffii afgaaffii keessatti gootni maali jedhuuf deebii yommuu kennan gootni akka hubannoo Oromootti nama cimaa diina ofirraas ta'e biyyasaarraa kan deebisu, dirree lolaa kamittiyyuu ofduuba kan hindeebine, roorroon kan hinbulle, nama ilaalcha gaarii uummatasaaf qabu, kan hin loogne, kan lammiisaa ija tokkoon ilaalu, birmadummaafi bilisummaa ofii isarra darbee kan sabasaaf shakkiifi ofduuba ilaalu tokko malee dabarsee oflaatudha jechuun deebisu.

Bifuma walfakkaatuun gaaffii afgaaffii keessatti goototni naannoo kana nijiruu, eenyu eenyu fa'i jedhuuf, deebii eyyeen isaanis: Oliiqaa Dingil, D/Jootee Tulluu, F/Buraayyuu Barii(Abbaa Gosaa), Q/Shuuramoo Yaadessaa, F/Mardaasaa Jooteefi kanneen kana fa'i jedhuun namootni afgaaffii kanarratti hirmaatan deebii kennaniiru.

Gaaffii afgaaffii keessatti Gooticha Oliiqaa Dingil ilaalchisuun yeroo ammaa kana ilaalchi hawaasa keessa jiru maalfa'i gaaffilee jedhamanii gaafatamaniif deebiin walfakkaataan kennameera. Kunis Uummatni Oromoo Oliqaan goota uummataasaaf wareegamefi roorroo gita bittoota Nafxanyaafi koloneeffatoon saba Oromoorra gahaa ture mormuun wareegama qaalii baase ta'uutti beekna, faallaa kana garuu warra birmadummaan Oromoo itti hin tolleefi olaantummaa saba tokkoo qofa faarsan biratti immoo Oliqaan goota utuu hin taane 'Shiftaadha' jechuun deebisan.

Gaaffii afgaaffii keessatti ilaalchi kun sababa maalirraa kan ka'eedha jettanii yaaddu jedhuuf yeroo deebisan jalqaba wayita Hawaasni aana kana qubatan saba Amaara kan ta'an Gibeena ce'uun aanaa kana qubatani. Yeroo ammaa kana ganda 'Amaara kaanchii' keessa jiraacha kan jiran hidda latiinsaan ummata Oromoo osoo hin taane saba Amaara kan ta'aniidha. Egaa sabni kun wayita uleen aangoo sabasaani harka ture Uummata Oromoo cunqursaafi hakuu waan turaniif Oliqaan tarkaanfii saba kana irratti fudhateen gaaga'ama hamaa irraan gaheera knarraa ka'uun haaloo kanaa waan qabaniif seenaa Oliiqaa xureessuuf jecha boalli isaan hin seenne hin jiru, kanarraa ka'uun bakka carraa argatan maratti gocha Oliqaan hin goone Oliqaan kana godhe, sana godhe kanaaf inni 'shiftaadha' malee goota miti jechuun Uummataa burjaajessaa waan turaniif Uummatni Oromoo tokko tokkoos kanneen iccitasaa hin beekne inni shiftaadha yaada jedhu qabachuun ilaalchi waldhahaan kun Hawaasa keessatti akka uumamu ta'e jechuun deebisaniiru. Furmaatnisaawo kan jechuuf yeroo deebisan akkuma ammaa qorannoof dhufte kana dhugaa bira geese kallatti hundaan dhaloota kana hubachiisuufi seenaa Oromoo isa dhugaa barsiisuun furmaata ta'a jechuun deebisaniiru.

Gaaffii Oliiqaa Dingil Hawaasa keessatti fudhatamaafi beekamtii hagam qaba jechuuf Hawaasni Oromoo marti kabajaafi beekamtii gootummaasa kan beekuufi jaalala guddaa goota kanaaf akka qabu namoonni gaafa du'asaa jiran ragaadha, erga jedhanii booda dhiibbaa harcaatuun gita bittoonni Nafxanyaa tokko tokko seenaasaa xureessuuf godhurraa kan hafe goota Qellem Wallaggaa qofa osoo hin taane gootota Oromiyaan qabaacha turte keessaa tokko waan ta'eef dhalootni amma jirtan dhugaa awwaalamee jiru yeroo isin ifa baaftanii uummata beeksiftan jechuun deebisaniiru.

Gaaffii afgaaffii walaloowwan faaruu gootaa bifa kamiin dhihaachuu danda'a jedhuuf yeroo deebisan bifa geerarsaafi sirbaan kan dhiyaatu ta'uusaa naaf ibsaniiru. Gaaffii afgaaffii keessatti faaruun gooticha Oliiqaa Dingiliif faarfatamu ergaa maalii qaba jettanii yaadduu jedhuufi jedhuuf akkas jechuun lafa kaa'aniiru:faaruun tokko bifa kamiinuu yoo faarfamu waan guddaafi faayidaa qabeessa ta'e qabatee dhihaatu qaba; innis ergaa faaruu saniiti. Kanneen keessaa tokko ergaa faaruu bifa geerarsaan dhihaataniiti. Ergaan faaruu bifa kunneeniin dhihaataniis haaluma ergaa faaruu bifa sirbaan dabarsanii kan dabarsu yoo ta'u garaagarummaan isaan gidduu jiru yoo jiraate sagaleessuu, sochii, iddoo raawwiifi akka aadaa Oromootti "dubartiin hin geerartu"yaadni jedhu waan jiruuf, dubartootni Oromoo bifa faaruu sirbaatti dhimma bahuun goota akka faarfatanidha jedhu.

Haaluma walfakkaatuun, akka yaada hirmaattota garee afgaaffii kanaatti faruun bifa geerarsaan dhihaatan kunis ergaawwan akka:goota jajachuu, qeequu, madda sanyummaa argisiisuu, injifannoo ittiin mul'isuu, olaantummaa itti dhageessisuuf, ittiin waa balaaleffachuu, gantuu itti ceepha'uuf, hawwii ofii itti ibsachuuf, dhaadannoo dhageessisuuf, quuqqaa ofii ibsachuuf, gaabbii ofii itti ibsachuuf, ittiin arrabsuuf, haaloo qaban itti beeksifachuufi dhaamsa barbaadame itti dabarfachuuf kan ooludhajechuun deebisu. Akkasumas, inni biroon ammo ergaa faaruu bifa sirbaan dhihaatanidha. Ergaan faaruu bifa sirbaan dhihaatan kunis wanti inni faarfameef goota ittiin jajacuuf, kakaasuuf, onnachiisuuf, qeequuf, gootichi sanyii eenyuurraa akka dhufe, warra eenyuu akka ta'e dhugaa bahuuf, xiiqomsuuf, injifannoo moo'ichaa ittiin argisiisuuf, roorrisuuf, olaantummaa ittiin mul'isuuf, gantuu ittiin ceepha'uuf, dagannaa itti barsiisuuf, hawwii ofii ittiin mul'isuuf, waanta itti miidhaman tokko itti dabarfachuufi ergaa kana fakkaatan dabarsuu akka danda'u ibsaniiru.

Gaaffii afgaaffii keessatti, haalli yeroo ammaa faaruun gootaa irra jiru kun maalfakkaata jedhuuf faaruun gootaa yeroo ammaa kana faarfamaa akka hinjirre, irraanfataamaafi dagatamaa akka jiru akkasumas wanti muraasni immoo manguddoota umuriin raagan bira qofa akka jiru eeru. Akkaatuma walfakkaatuun gaaffii afgaaffii keessatti haalotnii yeroo ammaa kana faaruu gootaa kana akka hin faarfatamne taasisan maal fa'I jedhuuf dhiibbaa amantaa, dhiibbaa siyaasaa, xiyyeeffannoo dhabuufi ammayyummaa akka ta'an eeru. Isaan kanaafis ibsa yeroo kennan, dhiibbaa amantaati yeroo jedhamu amantiwwan tokko

tokko kallattiin faaruu kanarratti dhiibbaa ni geessisu. Kunis, “sirba sirbuun mootummaa Waaqaatti nama hingalchu.” ejjennoo jedhu niqaba. Fakkeenyaaf, Amantaa Pirooteestaantii.

Inni biroon dhiibbaa siyaasaati. Kaayyoon guddaan sirbaas ta’u geerarsaa haala uummatni tokko keessa jiruufi eessa akka jiru, kaleessa maal akka tureefi bor eessa akka deemu hubachiisuufi dadammaksuu ni danda’a. Akkasumas uummatni eenyummaasaa akka beeku bareechee itti hima. Kana giddu galeeffachuun sirni biyya tokko bulchu soda siyaasa isarraan kan ka’e afoolotni akkas akkasii uummata narratti kaasuu danda’u jechuun faaruun gootaa akka hinfaarfatamne ni taasisa. Haaluma kanaan inni ittaannummo xiyyeeffannoo dhabuudha. Kun immoo waajjiraaleen dhimma kanaaf dhaabbatan afoola keessumaa faaruu gootaa kan turtee uummatichaa gama siyaasaan qaban, kanneen birmaduu biyyasaaniif aarsaa ta’an yaadachiisu qooda abbummaan funaananii kaa’uu, xiyyeeffannoo itti laachuu dadhabuu isaanii ni agarra. Dabalaataanis, ammayyummaadha. Ammayyummaan akkuma gaarummaa qabu, gama tokkoon immoo faaruun gootaa gama aadaa uummatichaan jiru qooda ammayyeessuu ija tuffiin, akka duubatti hafummaatti ilaaluutu jira jechuun bifa walfakkaataan deebisaniiru.

Haaluma kanaan gaaffii afgaaffii keessatti faaruun gootaa kun yoo hinfaarfatamu ta’e gara fuulduraatti carraa akkamii qaba jettee yaadda jedhuu, carraan inni qabu tokkoof tokko irraanfatuufi baduu akka ta’e lafa kaa’u. Gaaffiin dhumaa, gaaffii afgaaffii keessatti faaruu gootaa kana gara fuulduraatti dhaloota dhufu dhaalchisuufi egereen faaruu gootaa kun akka hinbanneef wanti furmaata ta’a jettanii yaaddan maali jedhuuf, faaruun gootaa badiisaaf du’aatii oolee lubbuun akkanni jiraatus ta’e dhaloota haaraa borii dhaalchisuuf bifa hin irraanfatanneen kunuunsanii abbummaan walitti qabuun soda siyaasaafi dhiibbaa amantii tokko malee bifa ammayyaa’een galmeessanii olkaa’uudha jechuun deebiisaanii goolabaniiru.

Walumaa galatti, yaada hirmaattota afgaaffiirraa argame kana bu’uura godhachuun yoo gudunfamu faaruun gootaa sagaleessuun, hirmaattota [dhiira, dhala], sochii, iddoo raawwiifi dhihaannaa bu’uura godhachuun bifa sirbaafi geerarsaan akka dhihaatu, ergaawwan faaruu gootaa kunimmoo bifawwan dhihaannaa faaruu geerarsaafi sirbaan ergaasaanniirratti hundaa’uun gooree gooretti qoqqooduun kan bifa sirbaan dhiyaatu:

goota ittiin jajacuuf [kakaasuuf], onnachiisuuf, qeequuf, gootichi sanyii eenyuurraa akka dhufe, warra eenyuu akka ta'e dhugaa bahuuf, xiiqomsuuf, injifannoo [moo'ichaa] ittiin argisiisuuf, roorrisuuf, olaantummaa ittiin mul'isuuf, gantuu ittiin ceepha'uuf, dagannaa itti barsiisuuf, hawwii ofii ittiin mul'isuuf, waanta itti miidhaman tokko itti dabarfachuuf [boo'ichaa]fi ergaa kana fakkaatan dabarsuu akka danda'u ibsaniiru.

Faruun bifa geerarsaan dhihaatan kunis ergaawwan akka: goota jajachuu, qeequu, madda sanyummaa argisiisuu, moo'umsa [injifannoo] ittiin mul'isuu, olaantummaa itti dhageessisuuf, ittiin waa balaaleffachuu, gantuu itti ceepha'uuf, hawwii ofii itti ibsachuuf, dhaadannoo dhageessisuuf, quuqqaa ofii ibsachuuf, gaabbii ofii itti ibsachuuf, ittiin arrabsuuf, haaloo qaban itti beeksifachuufi dhaamsa barbaadame itti dabarfachuuf kan ooludha jechuun deebisu. Akkasumas, sababootni faaruun gootaa kun akka badu taasisanis, dhiibbaa amantaa, siyaasaa, ammayyummaafi xiyyeeffannoo dhabuu yoo ta'u, yaadni furmaataa afoola kana akka hinirraanfatanneefi dhaloota dhufu dhaalchisuuf immoo bakkuma jiruutii funaananii walitti qabuun galmeessanii olkaa'uu akka ta'edha.

4.1.2 Faaruwwan Goota Faarsuuf Dhiyaatan

4.1.2.1 Faaruu bifa geerarsaan dhihaatu.

Geerarsi bifawwan faaruun gootaa itti dhihaatan keessaa isa tokkodha. Kana Oromoon geerarsaan waanti inni hin ibsanne hin jiru. Walaloon geerarsaa qalbii namaa raasu, nama kakaasu, isa waa'ee ajjeechaa hin yaannerree gara duulaatti isa kan harkisu yoo ta'u, geerarsawwan hedduun baroota dheeraaf akka barreeffamee dhaloota itti aanuuf hindabarre dhorkamuu qofa osoo hin taane warri amma tokko beekaniyyuu akka dagataman godhamanii turan (Migaanuu, 2011:73-74).

Geerarsi dhimmoota akka roorroo, gootummaa, dhaadannaafi kanneen kana fakkaatan ibsachuuf kan hawaasni Oromoo itti fayyadamudha. Yaada kanaan walqabsiisuun (Asafaan, 2004:84-85) (Cerulli 1922; Baxter, 1986; Sumner, 1997). Wabeeffachuun akkana jedha. “Geerarsa as a genre is usually identified as a collective noun encompassing the Oromo oral Poetry of hunting, war and historical and political events”. Yaadni walii gala kun kan ibsu geerarsi maqaa waliinii afwalaloowwan dhimmoota akka hadamoo, lolaa, seenaafi siyaasaa ta'uusaati. (Asafaa, 2004:86) geerarsa aadaa (traditional) akka

ibsutti, “Geersa lolaa ‘historical song’ (Cerulli, 1922:100); (Sumner, 1997:39). Gosti geersaa kun yeroo ammaa geersa walaba (tradition) jedhamuyyuu yeroo duraanii daanga’aa ‘contemporary’ jedhamuun beekamaas tureera,” jedha.

Geersa dhimmoota geeramuufirratti huda’uudhaan bakkawwan gara garaatti qoodamu. Kanas kitaabni (Abarraafi kanneen biro, 1992:52-69) dhimmoota geeramuufirratti huda’uun geersa kan ajjeesaa, kan komee, kan mormii, kan cabsituu, kan milkaa’uu dhabuu, kan raajii, geersa akeekkachiisaa, geersa cigoo, geersa jajuu, geersa faaruu, geersa ilma xinnaa, geersa nama hidhamee, geersa bara himuu, geersa haala jeeqamaa ibsu, geersa shakkiifi geersa gaabbii jechuudhaan bakka kudha jahatti qooda. Kanaan wal qabsiisuunis (Asafaan, 2004:85) Mohammediin wabeeffachuun akkana jedha: “Cerulli argues that geersa is a poetic expression through which Oromo warriors are ‘celebrated’ by recalling their ancestors and praising their kin on both their fathers and mothers side, where as faarsaa is a raising song by individual warrior.” (Cerulli, 1922:58; Mohamad, 1994:12; Asefa, 2004:85) Yaadni kun kan ibsu kan hawaasni Oromoo firoota isaanii goota turan kaasuutiin ittiin jajataniif akkasumas kan gootichi ittiin of faarsu jechuudha.

A, Kan Gootichi Oliqaan Geerare

Gootni akkaataa itti diinasaa ajjeeseefi akkasumas cimina isaa ibsuutiin geerara. Geersa itti aanus kanuma

Dirree Lolaa koloneeffattootaafi Oliqaa gidduutti bakka **Fiinchoo** fi **Dabbus** gidduutti godhamefi geersa Oliqaan ofiisa geerare: Dirree lolaa kana irratti Xaaliyanootni lakkoofsaan 30 (soddoma) ta’an dhumaniru. Sababiin isaa Oliqaan xiyyeeffate rasaasaan rukute gaggabsuutti beekamadha jedhu. Egaa erga injifannoo kana argatees Oliqaan akkas jechuudhaan dhaadatee geerare:

1, Geersa Dhaadannaa

Geersa kun kan Oliqaan erga injifannoo boonsaa galmeessee booda dhaadatee geerareedha jedhu.

Fakkeenya, 1

Faranjii adi ajjeeseen

Makiinaa boraasiise

Amaaseeni yaasee ajjeeseen

Yaasee ishee bararsiise

Baandaa kobbortaa ajjeeseen

Kobbortaa boraasiise

Dhibban Dingil Hirphoo

Maalittan mudaa qaba

Hunda isheen gubee gala.

(Madda: af-gaaffii gaafa 28-4-2008 Tolaa Reebuu irraa argame)

kana irraa garagarummaa xaaliyaanotaaf baandaa hubachuu ni dandeenya. Akka walaloon bo’o yookaan toorrii jalqaba ibsutii faranjii adii ajjeeseen makiinaa boraasise, amaaseenii ajjeeseen yaasee ishee bararsisee kan jedhudha. Faranjii yookaan xaaliyanota isa barbaacha bosona keessa konkolaataan oliif gadii deemu kana dhokadhee rasaasaan rukutee konkolaataa boraasisen (raffise) jechuu isaati. Itti aansuudhan amaaseenii ajjeesee rasaasaa akka bokkaatti irratti roobsee ari’e biyya baasuu isaa kan ibsudha. Baandaa kobboorta ajjeeseen, kobborta boraasise. Bo’oon walaloo Kun immoo baandaa ishee kobbortaadhaan olii gadi yaatu ajjeeseen kobbortaa yookiin kootii ishee haammachiisee lafa ishee ciibse jechu isaati. Kan bira immoo xaaliyaaniin konkolataa baandaan immoo kobbortaa yookiin kootii xaaliyaaniin isaanitti hirtuun akka lolaa turanidha kan hubannu. Baandaan lafa loltixaaliyaaniin harka caalu konkolaataadhaan lolti turte. kanafidha oliiqaan faranjii rukuteen maakiinaa boraasise, baandaa ishee rukuteen kobbortaa boraasise kan jedheef. Inni itti aanuu immoo dhibban dingil hirphoodha maalittan mudaa qaba hunda isheen gubee gala. Torri walaloo Kun abbaa dhibbaadha, ani cimaadha uummatakoo irraan rorroo fageessaa malee maalan balleessee, mudaa isa kamiinaan hojjedheree jechuu isaati. kunis immoo dhugaadha waan balleessee hin qabuuummata isaa kabachiisee malee.

Dirreen lolaa inni injifannoof seenaa olaanaa qabu yoomuu kan hin dagatamne kan biraan immoo dirree lolaa **wallaaggee** irratti ta’eedha.

Lola bakka kanatti ta'e irratti Baandaa⁷⁵⁰ (dhibba torbaaf shantama) ta'anitu Oliiqaatti duulan. Yeroo kanatti Baandaan yookaan jala fiidduun xaaliyaanii meeshaa ammayyaa fudhattee xaaliyaanota waliin Oliiqaatti haa duultu malee lolli isheen deemtef akka isheen yaadde hin taaneef. Isaan yoom Oliiqaan ajjeesnee bu'a tokko argannaadha kan isaan oliif gadi fiigan. Namoota⁷⁵⁰ (dhibba torbaaf shantama) Oliiqaatti duulan keessaa, namootni 746 (dhibba torbaaf afurtamii ja'a) kan ta'an waraana Oliiqaatiin bakka wallaaggee jedhamu kanatti du'aniiru. Xaaliyaaniin maqaan isaa "Kiliisti Finchoo" jedhamuufi Baandaan namnii sadii baqatanii deebi'aanii galaniiruu jechun od-himtoonni afgaaffii obbo Atoomsaa Shuuloo naaf ibsaniru. Iddoo yookaan bakkii kun lafa Xaaliyaaniifi baandaan eenyumma ishee sirriitti barte dha. qabsoon bakka kanattii finiine yoomiyyuu qabsoo uummata oromoo keessattii kan irraanfatumu miti. keessuma qabsoon bakka kanattii geggeeffame uummata wallaggaa weeraraa Xaaliyaaniifi weerara nafxanyootaa jalaa gama tokkoon kan hambisedha. Egaa erga injifannoo kana argatees Oliiqaan akkas jechuudhaan bookkisee geerare:

2, Geerarsa Gootummaa

Geerarsa kana Oliiqaan diina erga barbadeessee booda kan gootummaasa geerareedha.

Fakkeenya, 2

Amaaseeni gamarra haree

Baandaa gama sararee

Gurra abbasaano ajjeesee

Gurra abbaakoo safaree

Gattaa'een itti safaree

Ijaajjeen itti waqaree

(Madda:af-gaaffii gaafa 28-4-2008 obbo Tolaa Reebuu irra argame)

Bo'oo yookaan tooraa walaaloo isa jalqabaafi lammaffaa irratti Amaaseeni gamarra haree, Baandaa gama sararee kan jedhu, Baandaaf Amaaseeni baayyee akka tamsaasee boollatti gad ishee haru isaa ibsuf jedheeti. Gurra abbaa isaa ajjeese, gurra abbaakoo safaree kan jedhu immoo, beekamtii yookaan maqaa abbaa isaa injifannoon harka fuudheen kabajaa abbaa koof godhe jechu akka ta'e nuf ibsa. Bo'oon Inni dhumaa lamaan gatta'een itti safaree ijaajjeen itti waqaree kan jedhu kun humna guddaa qaba.

kana jechuun gadii itti ta'ee diina akka barbadeessefi diina isaa dhukaasa rasaasatin akka burjajesse nuf ibsa. Waluma galatti Eenyummaa abbaasaati qabsoo hadhaa'aa gochuun akka kabachiise nutti hima.

Fakkeenya, (3)

Walaliin hurrrii ciisee

Hinnee qullubbii ciisee

Firrisaan fiinchoo ciisee

Fullaasaan kaanchii ciisee

Ergii fullaasaan ciisee

Reef garaan koo na ciisee.

(Madda:af-gaaffii gaafa 28-4-2008 obbo Tolasaa Jorgaa irraa argame)

Akkuma geerarsa armaan oliirraa hubannutti Tulluu Walal irraa hurrriin kan hindhibne ta'uufi hurrriin tulluu kanarra akkuma suuraa armaan gadiirraa mullatutti ciisuu kan nutti agarsiisuudha. Darbees Hinnee qullubbii ciisee kan jedhu gandi hiinne jedhamtuu qullubbii qotuun kan beekantu ta'uushee nutti agarsiisaa. Kana malees, Firrisaan fiinchoo ciisee kan jedhu immoo Fullsaa kan jedhamu Baandaan Xaaliyaanii hiriya Oleeqaa kan ta'e Firrisaa Fiinchoo bakka jedhamutti waan ajjeeseef, Oleeqaan ganda Kaanchii jedhamutti Fullaasa ajjesuun gumaa hiriyaasa erga baasee booda garaakootu naciise jedhee gootummaasa geerare.

Suuraa 1 : Tulluu walal

Seenaafi Moggaasa Maqaa Tulluu Walal

Tulluun Walal yeroo dheeraaf Tulluu ‘Hindhee’ jedhamaa akka ture jirattootni naannoo sanaa raga bahu. Booda garuu jiraattootni naannoo sanaa Tulluu kana gubbaa bahanii waa hedduu waan arganiif ‘Tulluu waa ilaal’ jechuun waamaa turan. Kanarraa ka’uun maqaan isaa Tulluu Walalitti akka moggaafame jaarsoliin ni dubbatu. Haaluma kanaan moggaasi tulluu walal jedhamu kan beekamu bara bulchiinsa Atsee Yaa’iqoob keessa mootiin kun haadha warraa isaanii waliin tulluu kanarratti olbahanii wayita daawwatanitti biyyoonni gara garaa fageenyarratti argaman durasaanitti walgahuun waan isaanitti mul’ateef tulluu kana ‘walal beloo taayenyi’ jechuun akka moggaasanis jaarsoliin seenaa kana beekan raga bahu. Haaluma olitti ibsame kanaan Tulluun kun Walal jedhamuun moggaafame.

Jechi walal jedhamu yeroo ammaa qomoo bal’inaan aanicha keessatti argamu Qomoo Yamalogii waliin walitti hidhamuun moggaasi maqaa Aanaa Yamaalogii Walal jedhu kanarraa akka akka ta’e himama. Tulluun kun aanicha keessaa ganda gurraatti walal

jedhamu keessatti kan argamu yoo ta’u, dheerinni tulluu kanaa qarqara galaanaa irraa 3335m akka dheeratu ragaan jiru ni mullisa. Tulluun kun bosonaan kan uffifameefi bineensotni adda addaa kan keessatti argamaniidha.

3, Geerarsa Hawwii

Geerarsi kun kan Oliqaan erga Faranjoota erga ajjeese booda Baandaa ajjeesuuf hawwii qabu ittiin geerareedha.

Fakkeenya, 4

Buddeena nyaadhee nyaadheen

Daabboo na kajeelchisa

Faranjii adii ajjeeseen

Baandaa nakajeelchisa [4]

(Madda: af-gaaffii gaafa guyyaa 30-4-2008 obbo Tasammaa Ligdii irraa argame)

Akkuma bo’oo walaloo irraa hubachuun danda’amutti faranjii yookaan Xaaliyaanii barbadeessuusaafi Baandaa yookaan jala fiigduu Xaaliyaaniis barbaaduusa ibsa.

4,Geerarsa Quuqqaa

Geerarsi kun kan Oliqaan quuqqaasaa ittiin ibsachuuf jecha kan geerareedha.

Suuraa: 2 Gubbaa Tulluu Walal

Waa'ee Tulluu kanaas akka armaan gadiitti geeare:

Fakkeenya, 5

Tulluu walal gubbaarra

Dumeessa hamaatu jiraa

Keessa onnee kootidhaa

Dhaahannaa cimaa jira.

Amaaseen gaman yaate

Yoom garaan koo na shakkee

Duran dhaabbe akka addaggee

Itti qabeen aggaamee

Keessa dhaheen dayyaase

Yoom garaan na mararee.

jedhee bookkisee geerare

.[madda af-gaaffii gaafa guyyaa 12-5-2008 obbo Idris Reebuu irraa argame]

Toora (bo'oo) walaloo jalqabaafi lammaffaa irratti akkuma hubannu Tulluu Walal gubbaa irra duumessa hamaatu jira, keessaa onnee kootidha dhahannaa cimaa jira kan inni jedhes dhugaadha. Anii yeroon qorannaa kana geggeessaa turee tulluu walal kana deeme ijaan ilaaleera. Akkuma Oliqaan geeraretti dhugumaa duumessaa hamaatu jira. Yeroo baayyee duumessi tulluu kana irraa hin dhibamuu akkuma suuraa armaan oliirratti argamutti. Toora (bo'oo) sadaffa hanga dhumaarrattimmo quuqama saba isaaf akka qabu ibsaa soda malee dura dhaabbachuun diina yookaan roorroo uummatarra lolaa turuusaa nutti agarsiisaa.

Fakkeenya, 6

Shumburaan funyaan qabdi

Hin axxiifanneef malee

Sunqoon goraadee qabdii

Takkaa hin hidhanneef malee

Garaankoo aarii qabdii

Takkaa hin himanneef malee

[madda af-gaaffii gaafa guyyaa 12-5-2008 obbo Idris Reebuu irraa argame]

Toora walaloo armaan olii (1-4) dubbii qolaa nameessatti gargaaramuun ergaasa yookaan quuqqaag araa qabu ibsatee kunis shumburaafi sunqoodha amala dhala namaa gonfachiisuuni, toorri inni dhumaa lamman quuqqaa garaa qabu kan takkaa namatti hin himanne qabachuus agarsiisa.

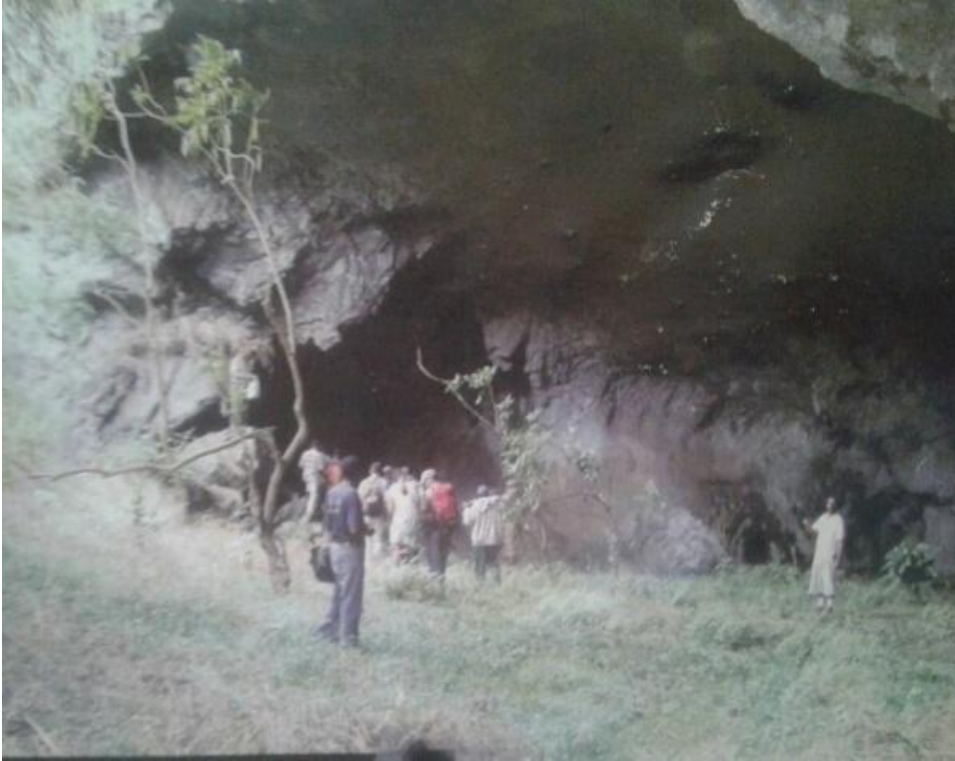
B, Faaruu Hawaasni Gootaa Oliiqaa Dingiliif Faarse

1, Geerarsa Eenyummaa

Geerarsi armaan gadii kun kan Uummatni Oliqaaf geerare ta'ee gahee Oliqaan eenyummaa Oromoo tursiisuu keessatti shoora olaana inni buse kan ittiin ibsaniidha.

Fakkeenya, 7

*Mana jireenya keetii holqa guungumaa gootee
Diinakee kaabaaf kibbaan karaa bahaa dhorkattee
Waa'ee gootummaakeeti oromiyaa beeksiftee
Kunoo har'a maqaakee akka faarsinu gootee
Faarsinee dhiisuu mitii nu gaafata seenani
Siif dhaabna siidaa guddaa maqaa gootummaa keeni
Utuu ati hin jiraannee babbadeera maqaan keenya
Oromummaan keenya hafee 'naftanyaaf' garba taana
[madda:af-gaaffii gaafa guyyaa 12-5-2008 obbo Idris Reebuu irraa argame]*

Suuraa:3 Fakkiin kun ‘ **Holqa Gungumaa**’ jedhama godina Qelleem Wallaggaa, aanaa Tajjoo, ganda Burqaa Loomicaa keessatti argama.

Akkuma toora yookaan bo’oo walaloo armaan olii (1-3) irraa hubachuun danda’amutti Lammiisaaf jecha mana ho’aa keessa jiraachuu dhiisee Holqa Guungumaa fakkii armaan oliirra mullatutti galuun diina ilmaan oromoo kaabaaf kibbaan karaa bahaa dhorkachuun Godina kanarra darbuun gootota Oromiyfaa keessa tokko ta’uusa nutti agarsiisa. Bo’oon

walaloo(4-8) kan nutti himu waa'ee gootumma Oliiqaa faarsanii kan dhiisan osoo hin taane seenaa boonsaa ilmaan Oromoo Oromummaasaani qabatani akkaturaniifi hojjeteef siidaa yaadannoo dhaabuufin dirqama akka ta'eefi utuu inni diina ilmaan Oromoo barbadeessu baate Oromummaan saani hafii Nafxanyaaf garba akka ta'an dubbatu.

Seenaafi Moggaasa Maqaa Holqa Guungum

Holqi kun kan argamu magaalaa guddittii Godina Qellem Wallaggaa Dambi Doolloo irraa kiilomeetira 54 fagaatee kan argamu yoo ta'u magaalaa aanaa Yamalogii Walal irraa kiilomrtira 14 fagaatee argama Holqi kun ganda Gurraattii Walal jedhamutti argama. Holqa kana keessa gootichi Oliiqaa Dingil kan dhalootisaa sanyii Laaloo hiriyoootasaa kanneen akka Likkasaa Wagii, Gammachuu Jaankoofi kan kana fakkaatan waliin holqa kana iddoo jireenyaa godhachuudhaan bara Xaaliyaaniin biyya keenya weerarte qabsoo cimaa itti gochaa turaniidha. Gootichi Oliiqaa Dingil dhiigaafi cumaa horii balbala holqichaa duratti dhangalaasuun gara holqichaatti yeroo seenu, goondaan dhiiga dhangala'e sana harraabuuf iddoo sanatti walgaha, wayita Xaaliyaanonni holqa kana keessatti isa qabuuf garasaa dhaqan goondaan kun isaanitti yeroo nammu gootni kun holqa keessa bahuun Loltoota Xaaliyaaniifi duuka buutotashee fixaa akka ture Jaarsoliin umuriin raagan ni dubbatu. Holqi kun keessi isaa kutaa adda addaa kan qabuufi yeroo bokkaan roobu horiin jalasaa akka mana jireenyaatti fayyadamu. Akkasumas sababni maqaan holqa kanaa Guungum jedhameefis, sagalee xiqqoon yookaas hasaasuun yommuu dubbatan sagalee guddaa waan dhageessisuufi.

2, Geerarsa Injifannoosaa ibsuu

Fakkeenya, 8

Oliiqaa yaa albaasaa hamaasee

Yoomittuu gadi baatee

Diinaa kee dhabamsiistee

Warraa fagaaraa weessoo

Warra nagaa booressoo

[madda:af-gaaffii gaafa guyyaa 13-5-2008 obbo Hundeessa Boroo irraa argame]

Akkuma bo'oo walaloo armaan oliirraa toora(1-3) irraa hubachuun danda'amutti Hamaasee waraana Xaaliyaanii barbadeessuun diinasaa dhabamsiisuusa ibsa.Bo'oon walaloo(4-5) kan nutty agarsiisu Dinonni kun kan fagaarri isaanii gudda ta'uusaa dubbi qolaa iddeessa gargaaramuun ibsuusaaniifi nagaa uummata booressa turuusaani nutti agarsiisaa

3, Geerarsa Rakkoo ummataa furaa turuusaa

Suuraa: 4 Suuraa Gooticha Oliiqaa Dingil

Fakkeenya, 9

Oliiqaa mataa jiftaa

Kan mormi kootiif kittaa

Alamoo mana jirtaa?

Taaboora moo Dambii jirtaa

yoo dhageesse nan cittaa

kottu ilaali ollaakoo

kottu hubadhu rakkoo koo

[madda:af-gaaffii gaafa guyyaa 13-5-2008 obbo Hundeessaa Boroo irraa argame]

walaloo geerarsaa armaan olii toorri yookaan bo'oon (1-2) akkuma suuraa oliirraa hubachuun danda'amutti maalummaa Oliiqaa suuraa kaasuun kan nuuf ibsuudha. Kunis mataansaa daabeefi uffannaa inni uffatu kootiifi kitta isaa ibsa. Bo'oo (3-5) tti immoo Oliiqaan Diinaa Ummata Oromoo Godina kana keessa deemuun barbadeessa turuusa nutti agarsiisaa. Bo'oon dhumaa lamman immoo rakkoo saaniif kan furmaata ture Oliiqaa ta'uusaa nutti agarsiisa.

4, Geerarsa sanyummaa

Fakkeenya, 10

Noolee noolee dingilii

Dingil dingil heefooti

Heefoo heefoo gurra'ii

Gurraa isaa gibee galee

[madda:af-gaaffii gaafa guyyaa 13-5-2008 obbo Hundeessaa Boroo irraa argame]

Walaloo toora 1ffa hanga 3ffa tti kan jiru; Noolee Noolee Dingili, Dingil Dingil Heefooti, Heefoo, Heefoo gurra'ii kan jedhu dha. Kun jaalala Oliiqaadhaf qaban irraa ka'udhaan yookaan maqaa masoo Noolee jedhu isaa moggasani ittiin isaa weeddisuu isaani akka ta'e od-himtoonni afgaaffii ni dubbata. Fakkenyaaf Heefoon maqaa abaabilee isaadha malee maqaa akaaka isaa miti. Haata'uyyuu malee namooti akka isaanitti tolutti waamu. Itti dabalees gurra'ii kan jedhan immoo eessaa dhuftee oliiqaa ibsuu barbaadaniti. Oliiqaan Oromoo maccaa ta'ee Maccaa keessaa" Sayyoo" ta'ee balballii isaa "laaloo" ta'e laaloo keessaa" Dooganoo" dooganoo keessaa "Gurra'ii" jedhu. Od-himtoonni afgaaffii Obbo Hundeessan Boroo. Akkumaan jalqaba irratti ibsuuf yaalee Egaa namootni isaa jaallatan kun eessaa dhuftee isaa kana ibsuu barbaadaniti geerarsa kana irratti. Toorrii yookaan bo'oon walaloo 4ffa - 6ffatti kan jiru; Gurraa isaa Gibee gale, ya abbaa Olee Dingee, sit-dhiiraa dhibee dhale kan jedhudha. kun immoo Oliiqaan Qellem Wallagga keessaa qofa miti hanga jimmaatti illee xaaliyaanii barbadeessaa akka ture afwalaloon armaan olii kun ragaadha. Gibee gale diinaa rukutu isaa geraarsa isaaniin mirkanessaniiru.

Bifuma wal-fakkaatuun “yaa abba Olee Dingee” kan jedhu immoo Abbaa Oliiqaa Dingiliin Faarfachuusaaniiti, kunis situ goota diinatti dhukkuba ta’e dhalche jechuun abba Oliiqa faarfatu.

5, Geerarsa Birmadummaa

Fakkeenya, 11

Geerarsi armaan gadii birmadummaa Oromiyaaf shoora Oliiqaan buuse ittiin ibsuuf kan geerameedha.

Labanii qola godhe

Si’a koo lama godhe

Arbeenya itti nanneesee

Beegitti gaddeebisee

Baarottis gaddeebisee

Gidaamittis deebisee

Labaniidhan lejjisee

Labanii qola godhe

Si’a koo lama godhe

Biyya oromiyaadha fuudhee

Tarroomaa godhe.

[madda:af-gaaffii gaafa guyyaa 15-5-2008 obbo Riqituu Ligdii irraa argame]

Toorri walaloo armaan olii (1-2) irraatti kan ibsu labanii qola godhe, si’a koo lama godhe. Kan jedhu immoo labaniin maqaa qawwee dha. labanii yookiin qawwee kana rasaasa keessaa jiru garboon fataatti roobsee keessaa fiixee muka qawwee kana qola godhe jechuu barbaadaniti. Inni keessa jiru yookaan inni baayyee fayyadu rasaasi erga keessaa dhume mukii isaa akkuma qolaati jechudha. Akkasumas si’a koo lama godhe kan jedhu immoo Oliiqaan diina yookaan roorroo narraa faccisee si’omina yookaan ariitii koo isaa durii caalaa akka dabaluu godhe jechu isaanidha. Bifuma wal-fakkaatuun toorrii walaloo (3-4) arbeenya itti nanneessee, tullumatti naanneesse. Kan jedhu immoo Oliiqaan gootota bebbeekamoo warra dhaabbiin isaani illee diina naasisu of jalatti ajaja, akkasumas isaan waliin hiriiruun lolaa ture. Gootota

kana tulluu jala naanneessee diina Ba'uf galu ishee dhowwachaa akka ture nuf ibsa. Akkasumas tooraa walaloo (5-6) kan jiru Begiitti gadi deebisee, Baarottiis gadi deebisee, Gidaamittis deebisee, labaniidhaan leejjisee Kan jedhudha. Kun immoo Oliiqaan faashisxii xaaliyaanii hamma Gambeelaatti ari'ee bishaan Gambeelaa Baarootti ishee naqu isaa kara afwalaloo kanaan hubachuu dandeenya. Bifuma wal-fakkaatuun biyyoottan akka Begiifi Gidaamii kana keessa naanneesse xaaliyaanii qawwee labanii jedhamu kanaan leejjisaa akka ture seenaan ni mullisaa. Itti dabalees tooraa walaloo (7-8) labani qola godhee, si'a koo lama godhe, biyya Oromiya fuudhee tarrooma godhe. Kan jedhu immoo lubbuu isaa kennee loluun garboonfataa Oromiyaarra deebisee, birmadummaa Oromiyaaf shoora isarra eegamu bahuusa ibsu. Haala kanaan jaalala gooticha Oromoo Oliiqaadhaf qabaniifi jaalala biyya isaanii Oromiyaa balloof qaban bifa geerarsaatiin yaada gara isaani ibsataniru. Waanti na dinqisiise gootummaan inni kan Oliiqa namoota naannoo kana jiraatan keessa hammayyuu akka jiruu yeroon sirriitti itti amanedha. Obbo Hundeessaan yeroo geerarsa kana geeraranitti imimmaannii ija guguutee maanguddoon kun akka dargaggeessatti humni isaani haara'e iji isaani giimii abiddaa fakkaate.

6, Geerarsa Nageenya ummataa eegsisaa turuusa

Fakkeenya, 12

Oliiqa mataa daabee

Ya burjaajessaa hamaasee

Anoo argaa keen hawwee

Dalgee keen bobeessamoo

Darbeen kee odeessare

Cabsee illee hin bobeeffadhu

Darbee kee hin odeeffadhu.

Kaloottaan bobbaafadha

Ya oliiqaafi ya waaq

Nagaadhaan na bulchika

[madda:af-gaaffii gaafa guyyaa 15-5-2008 obbo Riqituu Lidii irraa argame].

Akkuma bo'oo walaloo (1-2) irraa hubachuun danda'amutti Oliiqan mataansaa gurguddaa ta'uufi diinasaanii kan taate waraana Xaaliyaanii barbadeessuusa ibsa. Bo'oon walaloo (3-9) kan jirummoo anoo argaakeen hawwee jechuun jaalala Oliiqaaf qaban ibsuusaaniiti, kunis Oliiqaa Waraanni Xaaliyaanii Qabuuf waan isa barbaadanif yeroo baayyee halkan dhufe magaalaa Dambii Dolloo seenee waan barbaadu mijeeffatee deebi'a. Akkasumas mana isaas darbe darbe halkan halkan deemee ilaalee achii bule ganama bariidhaan ba'ee deema ture. Kanaaf namootii isa yaaduu irraan kan ka'e anoo argaakeen hawwe jedhani. Akkasumas Dalgee keen bobeessamo, darbeen keen odeessare, cabselle hin bobeeffadhu darbee kee hin odeeffadhu kan jedhudha. Toora walaloo kana yeroo ilaalluu ergaa guddaa qaba. Innis dalgeen taa'umsa yookiin teessuma ishee xiqqoo yeroo baayyee irraa ta'anii buna buusanidha. waluma galattii immoo taa'umsaa jechudha. Dalgee keen bobeessamo jechun isaani lafa ati jiraattuun gubamoo jechuu isaaniti. Dabalataanis an kana hin dalagu waan jedhu of keessaa qaba. Darbee keen odeessaare? jechuun immoo amanamumma isaaf qaban mullisuu isaaniti. Kara kan biroo darbee waa'ee kee nama ormaatti hin odeessuu sin basaasu jedhanii jaalala isaanii gooticha badda sayyoo Oliiqaa Dingilif ibsu turan.

Bo'oon walaloo kanaa inni xumuraa laman, kaloottan bobbaafadha, ya oliiqaa fi ya waaqayyoo nagaadhaan na bulchika kan jedhu dha. Kun waan baayyee nama ajaa'ibudha innis sabii Oromoo naannoo kana jiraatu kun hammam goota baddaa Sayyoo Oliiqaa Dingilitti akka qabbaneeffate afwalaloo maanguddoonni nuuf dabarsan kun raga, raga caaludha. Waaqaa guddaa gaditti gootii baddaa sayyoo Oliiqaan Dingil uummata oromoo kanaaf eguumsa akkami akka gochaa fi ture kan uummati yeroo sanaa afaan isaatin walaleessee raga ba'efidha. Itti dabalees afwalaloon yookaan weedduun oliiqaaf armaan olitti weeddisame kana maanguddooti yeroo sana turan ammas lubbuudhaan jiran muraasni sammu isaanitti qabatanii nu biraan ga'aniru. Bifuma wal-fakkaatuun uummati Oromoo naannoo sanaa Waaqaafi Oliiqaattan of kenne jechuudhaan, dursa waaqa isaa erga waammatee booda itti aansun Oliiqaa waammataa akka ture seenaan qabatamaatti nuuf ibseera. Kunis immoo waan sirriidha dursa waaqa isaanitti erga iyyatani booda Oliiqaa isa Waaqaa gaditti humna qabutti iyyaachun isaani hangam akka isa jaallatan mullisa.

7, Geerarsa Arrabsoo

Fakkeenya, 13

Geerarsi kun namootni du'a Olliqa booda namicha Oliqa ajjeese arrabsuuf geeraraniidha.

Qawween Olliqa ajjeese
Qawwee dhuma akkamiti?
Dheeraamoo gabaabaadha?
Maqaan ishee wacafoodha
Baga kaartaa hin nyaatinii
Namichi Olliqa ajjeese
Namuma akkamitii
Beekaamo wallaaladha
Silaas waa'eensaa soba
Namichi Olliqa ajjeese
Beekaa miti wallaaladha
Maqaa ishee Wadaajoodha
Baga teessee hin nyaatinii
Jedhee hundinu dubbate
Waa'ee du'a isaa gaddee
Gaddi garuu hin deebisne
Oliqaan achiin hafe
Seenaan isaa karaatti hafe

[madda:af-gaaffii gaafa guyyaa 15-5-2008 obbo Riqituu Ligdii irraa argame].

Bo'oon walaloo (6-14)tti kan jiru waa'ee namicha Olliqa ajjeese kan nutti agarsiisuudhan Kunis namichi Olliqa ajjeese wallaala ta'uusaafi maqaansaa Wadaajoo akka ta'e kan nutti agarsiisuudha. Gumaan Oliqaas waan ba'eef бага du'e jechuusaanii ibsa. Dhumarratti Oliqaan achiin hafe seenansas karaatti hafe jechuunsaa kaayyoon Oliqa bilisummaa arguu akka ta'eefi kana utuu ijaanhin argin du'uusaa ibsa. Itti dabalees bo'oo walaloo (1-5) itti kan jiru Qawween Olliqa ajjeefte maqaan ishee

wacafoodha бага kaartaa hin nyaatini kan jedhudha. Qawween bara sanaa kan Wacafoo jedhamtu kun kaartaa hin nyaattu kana jechuun iddoo rasaasa irraa hafa ka'attu hin qabdu. Sababa kana ta'ef rasaasa tokko itti galchatani dhukaasu. Kana booda ammas dhukaasuun yoo barbaachise ammas rasaasa haaraa itti galfachuu nama gaafata. Kun immoo diinaf nama saaxila. Egaa qawwee kanaan akka inni du'e ibsuu barbaadaniiti.

8, Geerarsa gantummaa

Fakkeenya, 14

Kana Hawaasni du'asaa booda kabajaafi jaalala Oliiqaaf qabu ibsaa haala armaan gadiin faarsaniiru:

Niitii abbaa qabduu fuudhuun

Gabayyoo galaafate

Duutii Gabayyoo Waldee

Oliiqa shiftaa baase

Oliiqaan shiftaa ba'un

Albaasa Baabil Gamu

fullaasa galafatee

Dubartitti of amanuun

Oddo Buta gadi bu'un

Facaasa koosoo dhuguun

Albaasa Dingil bookaa Oliiqa galaafate.

(maddaa:af-gaaffii gaafa guyyaa 21-5-2008 obbo Galataa Noonniisee irraa argame)

Akkuma walaloo kana irraa hubannutti bo'oo walaloo(1-6) irraatti kan argamu jalqabbii qabsoo Oliiqa ibsa. Kana malees Nafxenyicha Gabayyoo Waldee isa niitii isaa harkatti qabuu kana Oliiqaan erga ajjeesee bosona galuu isaa walaloon kun nimullisa. Kana malees erga qabsoo jalqabee kanneen akka Albaasaa Baabil warra xaaliyaani jala fiiddu maalummaa isaa akka inni barsiisee mullisaa. Bifuma wal-fakkaatuun toora ykn bo'oo walaloo (7-11)tti kan jiruu immoo dubartitti of amanuun akka isa galaafateefi gaarii akka hintaane nutti agarsiisa

4.1.2.2 Faaruwwan Bifa Sirbaan Dhihaatan

Sirbi walaloo dhimma garaagaraa irratti qindaa'ee meeshaalee muuzikaatiin walsimatee kan dhihaatudha. Kanuma ilaalchisee (Nagarii, 1995:4) Holmanin wabeeffachuun yeroo ibsu, sirbi yeroo baay'ee gaggabaabaafi salphaatti kan namaa galu, kan miira namaa kakaasuu, banbansuufi waan keessaa namatti dhaga'amu ta'uu isaa ibsudha."Songs is a lyricpoem adapted musical expression song lyric are usually short, simple, senses, emotional perhaps, the most spontaneous lyric form," jedha. Akkasumas, (Misgaanuun, 2011:72) yeroo ibsu,"Sirbi karaa walalootiin kan darbu ta'ee haqa uummata gidduu jiru tokko ifa baasuuf, akka meeshaa olaanaatti kan nama gargaarudha" jedha. Haaluma walfakkaatuun (Misgaanuun, 2011:73); (Finnegan, 1970:270) yoo wabeeffatu,"Song can be used on current affairs for political pressure,for propaganda,and to reflect and mould public opinion" jedha. Kunis, sirbi haala yeroo irratti yaada kennuuf dhiibbaa siyaasaa, hawaasa dadammaksuufi akkasumas ilaalcha hawaasaa ibsuufi sirreessuuf gargaara.

(Misgaanuun, 2011:50); Sumner (1996) wabeeffachuun yoo ibsu,"Sirbi, faaruu lolaa akka loltootni diina isaaniirratti moo'icha argataniif jajjabeessuuf kan gargaarudha, weedduun kun gaggeessitoota waraanaa beekamoofi loltoota kan dura turan kan amma lubbuun hin jirre faarsuuf ni gargaara" jedha. Kunis, sirbi, loltoota ciccimoo [gootota] kanneen lubbuun jiran caalaa kanneen lubbuun hinjirre hojii isaa dur uummataaaniif buusaa turan ittiin faarfachuuf kan oolu ta'uusaa argina.Faaruu haati manaa Oliiqaa mana isaa tessee weeddisaa midhaan daakaa akkana jechuun weeddisaa turte:

1, Sirba Gootummaa ibsu

Fakkeenya, (15)*Oliiqaa Abba Jissaa*

Atii duutemo jirtaa?

Utuu atii jiraattee,

Hantuutni *ma warraaqxii*

Abba coomaaf booka kooti

Baandaan maal na gooti

[madda: af-gaaffii gaafa guyyaa aadde Zawudiituu Ashanaa irraa argame].

Weedduu yookaan faaruu ishee kana irraa akka ibsutti Oliiqaa abbaa jissaa, ati duutemo jirtaa Kan jedhu kun, Oliqaan cimaa yookaan jaba ta'usa kan ibsudha. Akkasumas nama isa ani jabaadha ofiin jedhuuyu akka inni jissu yookaan akka inni rukutu ibsuu isheeti. Lammaffaa irratti ati duutemo jirtaa kan jedhu immoo yeroo baayyee inni waan mana hin jiraannef bosona waan jiraatuf isaa yaadu irraan kan ka'e eessaa jirta jettee faarsitin turte. Dabalataanis utuu atii jiraattere hantuutni maaf warraaqxii, kan jedhuu kun yeroo baayyee loltooti faashistii Xaaliyaanii mana ishee dhufanii doorsiisun turaniin kan jettu ta'ee dubbii qoolaa iddeessa gargaaramuun jara kana Hantuuta waliin wal fakkeessuun sirbite. Oliqaan eessa jira nutti himii jechuudhaan ishee rakkisaa waan turaniif kana irraa ka'udhaan hantuutatti fakkeessitee jara ibsite. Hantuuti maf warraaqxii jechuun ishee salphaamatti jaraan jechu akka barbaadde afwalaloo kana irraa hubachuu dandeenya. Inni kan biroon immoo abbaa bookaaf cooma kootii, baandaan maal na gootii kan jedhu dha. kun immoo jalqaba irratti jaalala abbaa mana ishee kan ibsu yoo ta'u inni lammaffaan garuu gootummaa ishee kan ibsudha.

Fakkeenya, (16)

Yaa qottuu yaa qottuu

Yaa qottuu abbaaf ilmaa

Diillaa booru robe

Reef baddaarraa tiifaa

Yaa loltuu yaa loltuu

Yaa loltuu abbaaf ilmaa

Ija booruu gootee

Reef garaan na ciisaa

[madda:af-gaaffii gaafa guyyaa 23-5-2008 obbo Asfawuu Tarreessaa irraa argame].

Akkuma sirba armaan oliirra hubannutti goonni ijjisaa booruu ta'uusaafi gootummaan sanyiin ta'uufi ilmi abbaasatti ba'uun abbaaf ilmaan loltuu yookaan sanyii gootaa ta'uusaanii kan nutti agarsiisuudha.

2, Sirba Jajumsaa

Fakkeenya, (17)

Oliiqaa mata jiftaa

Ati hin duune ni raftaa

Bonaa gannaa Dingilii

Lafuma gabaatti haftaa?

[madda:af-gaaffii gaafa guyyaa 23-5-2008 obbo Asfawuu Tarreessaa irraa argame]

Bifuma wal-fakkaatuun toora walaloo (1-4)tti kan jiru Oliiqaan ammayyuu akka hin duunettidha kan uummati kun weeddisu. “Oliiqaa mata jiftaa ati hin duune ni rafta, Bonaa ganna Dingili lafuma gabaatti hafta.” Jechuun isaani bara kamiyyuu kan hin irraanfatamne Oliiqa Dingilidha jedhu faaruu isaani keessatti. Lafuma gabaatti hafta jechuun isaani, lafii Oliiqaan itti du’e lafa bara durii Gabaa Dafinoo jedhamu kan yeroo ammaa waajjirrii Communication Telephone Ethiopia irratti ijaarame jiruudha. Ega bakka gabaa kanatti hafta, yoo ati duuteyyuu seenaan kee barabaraan yaadatama jechuusaaniiti.

Fakkeenya, (18)

Leeqaa kormee bookkisaa

Buttaan nama hin ceesisuu

Sanyiin Abdiisaa jiraa

Yaaddoon diina hin raffisuu

Mandii godaan daabbusi

Gidaamii Jooteetu caalaa

Sayyoti Oliiqaa Dingil

Horrooti Abiishee yaamaa

Dhidheessatti dhaammannee

Roobnaan nama hinceesisuu

Garaan waan ofii baree

Ormaa nama hinboosisuu.

[madda:af-gaaffii gaafa guyyaa 7-6-2008 aadde Lattuu Bulii irraa argame].

Akkuma sirba armaan oliirraa hubannuti sirbi kun gootota Oromoo birmadummaa biyya isaaniif jecha wareegaman maqaa dhawuun kan jajatu ta'uusaa nutti agarsiisa. Kana malees, garaan waan ofii bare ormaa nama hin boossisu kan jedhummo goototni kun kan keenya waan ta'aniif isaaniif malee ormaaf boo'uu hin qabnu yaada jedhu of keessaa qaba.

Fakkeenya, (19)

Takkan mooqa nyaadha

Mataa hoffaa cabsee

Takkan goota faarsa

Mataa moggaa marsee

Goota maalitu jiraa?

Gooti keenya durii

Biyyoo keessa jiraa

Gooti keenya ammaa

Kiyyoo keessa jiraa.

[Madda:af-gaaffii gaafa guyyaa 15-5-2008 obbo Riqituu Ligdii irraa argame].

Akkuma sirba yookaan faaruu armaan oliirraa hubachuun danda'amutti, goota faarsuun yookaan jajachuu ta'ee gootota lammiisaaniif wareegamaniifi lammiisaaniifi dhugaaf jecha mana adabaa jiran jajachuun warren hafanitti booree buusuun kan sirbame ta'uu nutti agarsiisa.

3, Sirba Balaaleffannaa

Fakkeenya, 20

Oddo Butaa irraa buluun

Kibxata koosoo dhuguun

Loleedhaan garaa ta'un

Oliiqaa galafate.

Oliiqaa mata daabee

Isaa tamsaasee Amaasee

Oliqaan du'ee bade

Kaayyoon isaa keessatti hafe

(madda:af-gaaffii gaafa guyyaa 15-5-2008 obbo Riqituu ligdii irraa argame)

Egaa walaloo yookaan faaruu Oliiqaadhafuummattii isaa jallatuu faarsef kanarraa akkaa hubannuttii Oliiqaan gaara buta yookaan Oddo buta irratti du'uu isaa nuf mirkaneessa. Dabalataanis walaloo kana keessatti “loleedhaan garaa ta'uun” kan jedhu tokko jira. kunis kan inni ibsu fafee yookaan gadhee wajjiin fira ta'un akkaa nama miidhuu ibsuuf yaalaniru. Bifuma wal-fakkaatuun “Oliiqaan du'e bade kaayyoon isaa keessatti hafe” kan jedhu bakka baayyee nama aja'ibsiisudha. Sababiin isaas Oliiqaan osoo hin duune ta'ee kaayyoofi karoora gurguddaa akka inni nuuf qabu ni beekna jechuu isaaniti. Kunis Oliiqaan odeeffatee yookaan oduu dhaan osoo hin taane gochaa inni godheen uummati isa jejaa ture.

4, Sirba Gadda

Fakkeenya, 21

Akkuma beekamu Hawaasni hunduu kabajaafi jaalala guddaa Oliiqaaf qabaachuusaa Faaruun armaan gadii ni ibsa. Innis:

Uummaati hunduu ni yaa'ee

Roggeen Buta ni dhiphate

Hunduu bo'uu jalqabe

“Wayyoo” Oliiqaa jedhe

Jorgaa jedheetu ciisee

Reeffii Oliiqaa Dingee

Hundee Qilxuu guddichaa

(madda:af-gaaffii gaafa guyyaa 15-5-2008 obbo Riqituu ligdii irraa argame)

Bo'oon walaloo armaan olii toorri (1-4) kan nutti agarsiisu Uummati hunduu ni yaa'ee, roggeen buta ni dhiphatte, hunduu bo'u jalqabe, wayyoo Oliiqaa jedhee, jorgaa jedheetu ciisee, reeffii Oliiqaa Diingee hunde Qilxuu guddicha. Kan jedhu kun ragaa waa baayyee nuuf ta'u danda'a. Jaalallii uummati isaaf qabuu daran olaanaa ta'uusa nuuf ibsa. Kana malees Roggeen Butaa yookaan oddo Butan lafii Oliiqaan itti du'e sun baayyina namatin akka dhiphatedha kan hubannu. Bifuma wal-fakkaatuun Qilxuu gudda jalattii akkaa

Oliqaan du'e afwalaloon kun nuuf mirkaneessa. Qilxuu Guddaa Oliqaan jalatti du'e kan armaan gadii kana:

Suuraa:5 Fakkiin armaan olii kun **Oddo Butaa** lafa jedhamu qilxuu Oliqaan jalattii du'edha.

Qiilxuun kun magaalaa Dambii Dolloo jala naannoo magaalaa Taaboor keessatti argama. Muktii kun ooyiruu (maasaa) obbo Idris keessatti argama. Dabalataanis namoonnii naannoo kanaa qilxuu Oliqaa jedhanii waamu. Egaa Oliqaan muka kana jalatti akka du'e namoonni raga bahu. Dabalaatanis bo'oo 4^{ffaan} faaruu armaan olii kan nutti agarsiisu haala reeffa Oliqaati. Kunis Jorgaa jedhee ciisee kan jedhu suuraa armaan gadiirra mikaneeffachuu dandeenya.

5, Sirba Diinni Gootummaa Olliqaa Faarsuun Sirbite

Fakkeenya, 22

Sirbi armaan gadii kan diinonni Olliqaa gootummaasa amanuun sirban nutti argarsiisa.

Faranjonnii ni dhufani

Amaaseenifi baandaani

Maaf ajjeestan Olliqaa

Jedhanii dheekkamani

Naannoftanii hin qabdani

Haa jiraatu lubbuudhaani

Maaf du'a gootnii akkasii

Maaf du'a dhiirrii akkasii

Boruu abdii biyyaatii

Jedhanii raajeeffatan

Namootnii dhaggeeffatan

Sagalee jara kana

Kunoo “diinni” illee hin jedha

Boodii du'a Olliqaa

Jechuun dinqisiifate

jedhee hundinu dubbate

Waa'ee du'a isaa gaddee

Gaddi garuu hin deebisne

Olliqaan achiin hafee

Seenaan isaa karaatti hafe

[madda:af-gaaffii gaafa guyyaa 15-5-2008 obbo Riqituu Lidii irraa argame].

Bo'oon walaloo armaan olii toorri (1-10) kan nutti himu Faranjootniifi Baandaan diina Olliqaa warri turan du'uu oliiqaatti akka hin gammanneefi goota ta'uusaafi boruu abdii biyyatti ta'uusaa mirkaneessaniiru. Toorri walaloo armaan olii bo'oo (11-20) tti kan jiru uummanni waa'ee Olliqaa kan diinni jedhu raajeffachuufi gadduusaani nutti agarsiisa.

6, Sirba Lunnummaa

Fakkeenya, (25)

Sirbi armaan gadii kan lunnummaa ibsuudha. Oromoon sanyiinsa uumaman goota waan ta'eef lunnummaa kan hin qabneefi namni lunni hawaasa keessatti illee kabajaa akka hin qabne nutti agarsiisa.

Kaldhee Biishhaa Shooroo

Kan jallisaa callee

Bade Niitiin lunnaa

Kan dhaltii hin boojine

Mardhachiisaa hin galle

Akkuma armaan olitti ibsame niitiin lunnaallee hawaasa keessatti kabaja kan hin qabne ta'uu nutti agarsiisa.

Fakkeenya, 26

Tulluu Walal gubbaa

Raafuu buutuun jirti

Yoo uleen qash jedhe

Qawween kak jedhe

Naasuu duutuun jirti

[madda:af-gaaffii gaafa guyyaa 15-5-2008 obbo Riqituu Lidii irraa argame].

Sirbi armaan olii arrabsoo lunnummaa kan agarsiisuu ta'ee, lunni yookaan sodaattuun naasuudhaanu du'uu akka dandeessu bifa sirbaan dhiyeessaniiru. Kunis hawaasa keessatti gootummaa cimsuufi lunnummaa balleessuuf kan sirbamuudha.

7, Sirba Gamtaa Dhabuu

Fakkeenya, (28)

Atoo sarbaa hin qabduu

Sarbaa miillaa hin qabduu

Maaliin lafa dhiittaa?

Atoo gamtaa hin qabduu

Gamtaa dhiiraa hin qabduu

Maaliin dhiira miitaa?

[madda: af-gaaffii gaafa guyyaa 15-5-2008 obbo Riqituu Lidii irraa argame].

Akkuma sirba yookaan faaruu armaan oliirra hubannutti gamtaan murteessa ta'uufi namni qofaasa diinasaa mo'achuu akka hindandeeeye kan nutti agarsiisuudha. Kana malees diina ofii miidhuuf yookaan irra aanuuf gamtaan murteessa ta'uu nutti agarsiisaa.

Fakkeenya, (29)

Qonnaan cimdiin qoti

Yoos hidda buqqiftaa

Lollaam gamtaan loli

Yoos diina dhiphistaa

Lammiirraas darbattaa.

(Madda: af-gaaffii gaafa 28-4-2008 Tolaa Reebuu irraa argame)

Akkuma sirba armaan oliirraa hubannutti, lolli gamtaan yookaan tokkummaan malee kan hin milkaa'ina hin argamsiisne ta'uufi yoo lolaan gamtaan loluun diina lammii ofirra aanuun akka danda'amu kan nutti agarsiisuudha.

Kan Asmaaronni (Weeddiftuun) Faarsaniif.

Haaluma kanaan Asmaariin gooticha Olliqaa Dingil haala armaan gadiin weeddisaniiru:

8, Arjummaa

Fakkeenya, 30

Dhidhiitaan Dingil Hirphoo

Muree foon nanyaachisee

Du'ee of nafaarsisee

Dhannaan of hin iluu

Gallaan of hin himuu

Dhiira gidduu ijaajjaa

Akka 'sima baloo'

(Madda: af-gaaffii gaafa 28-4-2008 Tolaa Reebuu irraa argame)

Akkuma toora yookaan bo'oo walaloo (1-3) armaan oliirraa hubachuun danda'amu gootummaa Oliiqa ciminaasaafi yeroo lubbuun ture arjaa ta'uusaarraan kan ka'e isa faarfachuusaanii kan ibsuudha. Dabalataan bo'oo (4-5) kan nutti agarsiisu yeroo lolatti ba'u kan soda hin qabneefi gaafa diinasa barbadeesse galummoo akkasaa godhee jedhee kan ofiisa hin guddisne ta'uusa hubanna. Bo'oon dhuma lamman kan nutti himu Diinasa warra afaan hin beekne gidduu soda tokko malee akka turjumaana (afaan hiiktuu)tti dhaabbachuusa ibsa.

9, Sirba Hawwii

Fakkeenya, (31)

Oliiqa, utuu yoona geessanii

Gibe gadi keessanii

Maqaakee raasa baatee

Mootii biyyatti taatee

(Madda: af-gaaffii gaafa 28-4-2008 Tolaa Reebuu irraa argame)

Akkuma sirba armaan oliirra hubannutti hawwii Oliiqaan utuu lubbuun yoona ga'ee Gibee gaditti mootii ta'uu danda'a ture jechuun hawwii isaaf qaban ibsuusaaniifi maqaan Oliiqa iddo hundaatti beekama jechuusaani kan nutti agarsiisuudha.

10, Sirba Quuqqaa

Fakkeenya, (32)

Bosonni akaakili gubatee

Tokko hin jiru daggalli

Garaan aaree gubatee

Tokko hin jiru qabbanni. (Madda: af-gaaffii gaafa 28-4-2008 Tolaa Reebuu irraa argame)

Akkuma sirba armaan oliirra hubannutti hubannutti aarii yookaan quuqqaa waan qabaniif qabbana yookaan nagaa akka hin jirre ibsuusaani nutty agarsiisa. Kana malees, bosana akaakili armaan gaditti mullatu kana keessa Oliiqaan hiriyootasaa waliin yeroo baay'ee achi keessa waan jiraatuuf Xaaliyaaniifi Baabdaan Oliiqa qabuuf jecha bosana kana gubanii akka turan sirbi kuniifi jaarsoliin dhugaa ba'uu.

11, Sirba Sanyummaa

Fakkeenya, (33)

Ani hin nyaadhu boobee

Boobee midhaan diinaa

Sanyiin koo qottuudha

Qottuu qonfartuudha

Ani hin jaallu booree

Booree didhaa dhiiraa

Sanyiin koo loltuudha

Loltuu fooggaltuudha.

(Madda: af-gaaffii gaafa 28-4-2008 Tolaa Reebuu irraa argame)

Akka sirba yookaan faaruu armaan oliirra hubachuun danda'amutti sanyiin koo qottuufi loltuudha yookaan ani sanyii gootaati jechuun sanyiisa sirbuusaanii kan nutti agarsiisa.

4.1.3 Caasaarratti Hundaa'uun Qooduun Qaaccessuu

Caasaan haala ijaarsa barreeffama tokkoo jechuudha. Og-walaloo gosoota barreeffama yookiin haasaa biroorraa wanti adda taasisu caasaasaati. Caasaan isaa kunis waltarrina (parallelism) sagaleelee, birsagootaa, latiiwwanii, jechootaa, gaaleewwaniifi himoota walaloo keessaa kan ofkeessatti qabatudha. Jarreen kun unkaan walfakkaachuun walmadduummaa jedhama. Walmaddummaan kunimmoo gama isaatiin walalootti dhikkisa (rhythm) umuutiin miidhagina kennaafi. Faaruun gootaas kan dhihaatu bifa walaloottiini. Bifa walaloottiin dhihaachuunsaa kunis gosoota og-afaanii isaan biroorraa adda isa taasisa. Caasaan walaloo ijoo walaloo tokkoo beekuuf murteessaadha. Akka Sumner (1996) jedhutti caasaa walaloo tokkoo beekuun wantoota dhikkisni (rhythm)

uuman beekuudha. Caasaan walaloo waltarrina (parallelism)fi walkeessmmaa (analogy) ofkeessatti qabata. Haaluma kanaan walaloo faaruu gooticha Oliiqaa Dingil gama waltarrinaafi walkeessummaasaatiin akka itti aanutti lafa kaa'amaniiruu.

4.1.3.1 Waltarrina (parallelism)

Waltarrinni (parallelism) kan jedhamu sagaleelee, birsagoota, latiiwwan, jechoota, gaaleewwaniif himoota unka walfakkaataa qaban kan bakka bu'udha. Walaloo keessatti wantoonni kuunniin walitti dhufanii dhikkisa (rhyme) (amala muuziqummaa) uumu. Akka fakkeenyaatti walmaddummaa walaloo faaruu gootaa armaan gadii haa ilaallu.

Fakkeenya, 1

- 1, Ma/na ji/ree/nya kee/tii hol/qa guun/gu/maa goo/tee
- 2, Dii/na/kee / kaa/baaf kib/baan ka/raa ba/haa dhor/kat/tee
- 3, Waa/'ee goo/tum/maa/kee/ti o/ro/mi/yaa beek/sif/tee
- 4, Ku/noo har/'a ma/qaa/kee ak/ka faar/si/nu goo/tee

faaruu armaan olii waltarrina gaarii qaba..Unki sagaleelee, latiiwwanii, birsagoota, jechootaafi gaaleewwan walaloo kanaa sarara arfanu kan walfakkaatu yoo ta'u baay'inni birsagoota gaalee afranii (toora 1-4) walqixa. gaaleen afranuu birsaga kudha afur afur qabu. Qonqixa (stanza) jechuun walaloo keessatti sararaa dhumarratti sagalee walfakkaatu qaban bakka tkkotti qonqixa jedhamu. “ stanza is an arrangement of certain number of verse lines. It refers to a group of lines in repeated pattern that form a unit in the rhyming poems.”(Summer, 1996:274) Gama kanaan yoo ilaallu walaloo yookaan geerarsi olitti ibsame kun qonqixa tokko kan qabu jechuudha.

Fakkeenya, 2

- 1, O/lii/qaa Din/gil noo/lee
- 2, Yoo/mit/tuu ga/di baa/tee
- 3, Dii/naa kee / dha/bam/siis/tee
- 4, War/raa fa/gaa/raa wes/soo
- 5, War/ra na/gaa boo/res/soo

Walaloon yookaan geerarsi armaan olii kun waltarrina gaarii qaba. Unki sagaleelee, latiiwwanii, birsagoota, jechootaafi gaaleewwan walaloo kanaa sarara (1-3) fi sararaa (4-5) kan walfakkaatu yoo ta'u, baay'inni birsagoota sararaa shanani (toora 1-5) walqixa. shananu birsaga torb torba qabu. Gama qonqixaan yoo ilaallu walaluun kun qonqixa lama qaba. Isaanis sararaa (1-3) qonqixa tokko yommuu ta'u,,sararaa (4-5) immoo qonqixa lamaffaa ta'a.

Fakkeenya, 3

1,O/lii/qaa moo/tii shif/**taa**

2,kan mor/mii koo/tiif/ kit/**taa**

3, A/la/moo ma/na / jir/**taa**

4,Taa/boor moo Dam/bii jir/ **taa**

5,yoo dha/gees/se nan cit/**taa**

6, kot/tu /laa/li ol/laa/ **koo**

7, kot/tuu hu/ba/dhu rak/koo /**koo**

Walaloon armaan olitti ilaallee walaloo unki sagaleelee, birsagootaataafi latiiwwanii akkasumas jechootaafi gaaleewwan walalocha keessaa walfakkaataniif fakkeenya ta'uu danda'a. Unki walaloo kanaa (toora 1-5) fi (toora 6-7) walfakkaataadha. Baay'inni birsagaa sararaa torbani walqixa,torbanuu birsaga torba torba qabu. Gama qonqixaan yoo ilaaallu walaloon yookaan geerarsi kun qonqixa lama qaba.Isaanis sararaa (1-5) qonqixa tokkoffaa yooo ta'u,sararaa (6-7) qonqixa lamaffaa ta'a. Waluma galatti walaloon yookaan geerarsi gooticha Oliiqaa Dingil waltarrina gaarii kan qabuudha..

4.1.3.2 Walkeessummaa (analogy)

Walkeessummaan (analogy) akka Sumner kaa'etti buufatawwan walaloo irraa jalaan taa'uudhaan hiikaaf ka'umsa ta'anidha. (Summer, 1996:277) Buufatni lamaafi lamaa ol walcina dhaabachuudhaan ergaa yookiin yaada ijoo tokko ibsu. Buufatni walaloo faaruu gootaa irra caalaan kan irraa jalaa waldeggaruun ergaa tokko dabarsanidha. Akka fakkeenyaattis walaloo itti aanu haa ilaallu. wa

Fakkeenya,4

1, Faranjii adi ajjeeseen

Makiinaa boraasiise

3, Amaaseeni yaasee ajjeeseen

Yaasee ishee bararsiise

Baandaa kobbortaa ajjeeseen

6,Kobbortaa boraasiise

Buufatoonni walaloo armaan olii ja'anu lama lamaan wal deggeruun ergaa tokkicha cimsu. Kana jechuun namni geerarsa kan geeraru waan ta'e tokko raawwachuusaa (toora 1,3,5) wanti inni raawwate kunis diinasa kan ta'an xaaliyaaniifi waraanasaa ajjeesuusaa (toora 2,4,6) irratti ibsa.

Fakkeenya,5

1, Utuun naggaadee ta'ee

Naggaadee begii ta'ee

Abujadii hin baqaqsuu

4,Sharareen gadhiisaa

Utuun oliiqaa ta'ee

6,Abbaa atoomsaa hin ajjeesuu

Fuullee baabbee hin ajjeesu

Birrii dhibba harkaa fuudheen

9, Nabsee maaree gadhiisaa

Haaluma walfakkaatuun buufatni walaloo armaan olii walqabatani ergaa tokko dabarsuuf kan deemanidha. Yaadni walalichaas kan ibsu kaayyoosaaf dursa kennu Oliiqaa kan agarsiisuudha. (toora 1-4) kan ibsu waan tokko itti dadhabani hojjechuurra faayidaa muraasaan jijjiiruu kan nutti agarsisuudha. (toora 5-9) Oliqaan diinaa sabasaati barbadeessuuf ba'e malee kaayyoonsaa qarshii akka hin taane nutti agarsiisa.

Boqonnaa Shan: Cuunfaa Argannoofi Yaboo

5.1.Cuunfaa

Boqonnaan kun haala waliigala qorannichaa kan ilaaludha. Hawaasni hunduu aadaa falaasamaafi ilaalcha mataasaa ni qaba. Aadaa, amantaafi ilaalchasaa kanas afoolaan dhalootarraa dhalootatti dabarsata. Faaruun gootaas afoola aadaaf falaasama akkasumas ilaalcha hawaasaa baatanii dhalootaaf darbarsan keessa isa tokko. Dhugaan kunis gochaalee faaruun kun hawaasichaaf buusu bu'uureffachuun akka armaan gadiitti kan dhihaatudha.

Faaruun gootaa faaruu yookiin sirba goota faarsuufi dabeessa kakaasuuf uummatichi (hawaasni Oromoo) itti fayyadamudha. Faaruun kun akkuma afoolota biroo afaaniin dhalootarraa dhalootatti darbaa ture. Yaaduma kana xiyyeeffannoo keessa galchuun qorannoon kun kaayyoo walii galaa Qabiyyee faaruu gooticha Oliyaa Dingil qaaccessuu akeeka godhachuun adeemsifameera. Adeemsa qorannoo tokko gaggeessuu keessatti yaadoleen hayyootaa iddoo olaanaa qabu. Kuns, akka qorannoon sun Addunyaa har'aa waliin walsimatuufi saayinsawaa taasisuuf gargaara. Kanaaf qorannoon kunis yaaddiddamoota hayyuulee kanaan deeggaeruun hamma danda'ame gabbisuuf yaaleera. Qorannoon kun kan adeemsifame Godina Qellem Wallaggaatti yoo ta'u Aanolee godina kanaa keessaa bakka dhalootaa gooticha Oliyaa Dingil kan ta'e aanaan Yamaalogi Walal kan fudhatame ta'ee, maanguddoota ganda baadiyyaa Aanaa kanaatti argaman gama afgaaffiin kudhan keessa lama dubartii kan ta'anirraa odeeffannoo guuramerratti hundaa'uun gaggeeffameera. Qorannoon kun mala akkamtaan gosa qorannoo qulqulleeffataatti dhimma ba'uun tooftaa ibsuutiin kan ijaaramedha. Odeeffannoon madda ragaa tokkoffaakan guurame yoo ta'u akka madda ragaa tokkoffaatti kan akka afgaaffiifi daawwannaa kan odeeffaannoon irraa funaaname manguddoota waa'ee goota kanaa beekaniifi faarsuullee danda'anirraatii walitti qabuun yoo qaaccessinu kan armaan gadii fakkaata.

Qorannoo kana keessatti faaruun gootaa kanneen akka: yeedaleessuu, hirmaattota faarichaan [dhiira, dhalaa], dhihaannaan, hurruubummaan, iddoo raawwiifi kan kana fakkaatan bu'uureffachuun bifawwan gurguddoo lamaan dhihaataniiru. Isaanis: faaruu

bifa sirbaan dhihaataniifi faaruu bifa geerarsaan dhihaatanidha. Haaluma walfakkaatuun, faaruun gootaa dhihaatan kunis bifa sirbaafi geerarsaan, caasaan qoqqoodamaniiru. Ergaawwan faaruu gootaa bifa kanaan dhiyaatan kunis: gootummaafi lunnummaa kunis goota kan jajatuuf lunnaammoo kan ittiin qeeqan, dhaadannoo, hawwii, quuqqaa, eenyummaa, injifannoo, rakkoo hawaasa furaa turuusaa, sanyummaa, seena qabeessummaa gootichaa, birmadummaa, nageenya uummataaf gahee gootichaa, nama amanuun gaarii akka hintaane, gaddafi arjummaafi kan kana fakkaatan kan dabarsudhadha.

Haata'u malee, yeroo ammaa kana faarsaan gootaa dhiibbaawwan garaa garaa kanneen akka dhiibbaa amantaa, siyaasaa, ammayyummaafi xiyyeeffannoo dhabuurraa kan ka'e harca'aa dhufuun faaruun kun kan beekamu namoota muraasaa kanneen akka manguddoota umurii dheeraa qaban biratti qofa mul'achaa jira. Dabalaataanis waa'ee gooticha Oliiqaa Dingil ilaalchisuun ilaalcha garlamee hawaasa keessa jiru gara gartokkootti fiduuf faaruu goota kaanaaf faarfamaa ture sakatta'uun dhugaa jiru adda baasun dhaloota borii dhaqqabsiisuuf ammo qorannoo irratti gaggeessuun olkaa'uun dirqama dhaloota har'aati. Yaada kanarraa ka'uuun qoratichi faaruu gooticha Oromoo Oliiqaa Dingil hamma danda'ame walitti qabuun qaaccessuun dhalootaa dhufuuf dabarsuuf kaka'e. Walumaa galatti, qorannoon kun kan adeemsifame qabiyyee faaruu gooticha Oliiqaa Dingil walitti guuruun bifawwan sirbaafi geerarsaan dhihaatan kana ergaa isaaniirratti hundoofnee bifawwan garaa garaattii qoqqoduuniifi ilaalcha garlamee gooticha Oliiqaa Dingil ilaalchisuun hawaasa keessa jiru addaan baasee yaada furmaataa itti kennuun kan qaaceffamedha.

5.2 Argannoo

Odeeffannoo (ragaa) argame bu'uura godhachuun Faaruun gooticha Oliiqaa Dingil baay'ee bal'aa ta'uu hubachuun nidanda'ama. Bu'uura kanaan qabxiilee argannoo qorannoo kanaa haala waliigalaan dhihaateera. Argannooowwan ijoo qorannoo kanaan bira ga'amanis kanneen armaan gadiitti dhihaatanidha.

- Akkaataa dhihaannaa bifawwan faaruu gootaa ilaalchisee faaruun gootaa sagaleessuu [yeedaleessuu], hirmaattota faarichaa [dhiira, dhalaa], dhihaannaa, sochii [hurruubummaa], iddoo raawwiifi kan kana fakkaatan bu'uureffachuun

bifawwan lamaan kan dhihaatu yoo ta’u lamaan kunis geerarsaafi sirbaan dhihaachuun isaanii addaan ba’ameera.

- Ergaan yookaan qabiyyee faaruu gooticha Olliqa Dingil bifawwan dhihaannaa faarichaa bu’uura godhachuun: ergaawwan faaruu gama geerarsaafi sirbaan darban jedhamanii qoqqoodamuun dhihaataniiru. Ergaawwan faaruu gama geerarsaan argaman: dhaadannaa, gootummaa, hawwii, quuqqaa, eenyummaa, injifannoo, sanyummaa, birmadummaa, nageenya, arrabsoofi gantummaa yoo ta’an, ergaawwan faaruu gama sirbaan argaman: gootummaa, jajumsa, diina waliin firoomuun gaarii akka hin taane, gaddaa, arrabsoo, lunnummaafi arjummaafaa dhaamsaa kanneen kan of keessaa qabu ta’uun hubatameera.
- Qaaccessa gama caasaan immoo faaruun gooticha Olliqa Dingil gama waltarrinaafi walkeessummaan qaacceffameera. Waltarrinni, sagaleelee, birsagoota, jechoota, gaaleewwaniifi himoota unka walfakkaatu qabaniifi walaloo yookaan faaruu keessatti walitti dhufuun dhikkisa (rhyme) amala muuziqummaa uumu. Faaruun gooticha Olliqaas kanan kan guutee ta’uun hubatameera. Gama walkeessummaan walaloon yookaan faaruun kun irraa jalaan wal deggeruun hiikaaf ka’umsa kan ta’aniis kan qabu ta’uun bira gahameera.
- Qaaccessa gama gooticha Olliqa Dingil ilaalchisuu ilaalcha hawaasa keessa jirurratti taasifame akka addeessutti Hawaasni aana kana qubatan saba Amaara kan ta’an Gibeen ce’uun Aanaa kana qubatani. Yeroo ammaa kana ganda ‘Amaara kaanchii’ keessa jiraacha kan jiran hidda latiinsaan ummata Oromoo osoo hin taane saba Amaara kan ta’aniidha. Egaa sabni kun wayita uleen aangoo sabasaani harka ture Uummata Oromoo cunqursaafi hacuuca waan turaniif Olliqaan tarkaanfii saba kana irratti fudhateen gaaga’ama hamaa irraan gaheera. Kanarraa ka’uun haaloo kanaa waan qabaniif seenaa Olliqa xureessuuf jecha boolli isaan hin seenne hin jiru, haaluma kanaan bakka carraa argatan maratti gocha Olliqaan hin goone Olliqaan kana godhe, sana godhe kanaaf inni ‘shiftaadha’ malee goota miti jechuun Uummataa burjaajessaa waan turaniif Uummatni Oromoo tokko tokkoos kanneen iccitasaa hin beekne inni shiftaadha yaada jedhu qabachuun ilaalchi waldhahaan kun Hawaasa keessatti akka uumamu ta’uusaa bira gahameera.

- Qaaccessa gama Oliiqaa Dingil Hawaasa keessatti fudhatamaafi beekamtii hagam qaba jedhuuf taasifameen Hawaasni Oromoo marti kabajaafi beekamtii gootummaasa kan beekuufi jaalala guddaa goota kanaaf akka qabu namoonni gaafa du'asaa jiran raga ta'uusaa eera, dhiibbaa harcaatuun gita bittoota Nafxanyaa tokko tokko seenaasaa xureessuuf godhurraa kan hafe goota Qellem Wallaggaa qofa osoo hin taane gootota Oromiyaan qabaacha turte keessaa tokko ta'uunsaa adda baheera.
- Oliiqaa Dingil abbaasaa obbo Dingil Hitphoo Dagaagaafi haadhasaa aadde Ungudee Uggaa Jonkaarraa tilmaamaan naannoo bara 1890 tti dhalate. Bakki dhalootasaa Aanaa Yamaalogii Walal ganda Burqaa Loomicaa akka ta'e qorannoon kun bira ga'eera.
- Faarsaan gootaa yeroo ammaa kana sababoota kanneen akka dhiibba amantaa, dhiibbaa siyaasaa, ammayyummaafi xiyyeeffannoo dhabuurraan kan ka'e akka irraanfatu [badu] kanneen taasisan bira ga'ameera. Faaruu gootaa irraanfatuufi baduu [du'uu]f jiraniif yaadoleen furmaata ta'u jedhaman: namni kamiyyuu faaruu kana dhaloota dhufu [boodaa] dhaalchisuuf [qaqqabsiisuuf] dhiibbaa amantaafi soda siyaasa kamiyyuu malee abbummaan xiyyeeffannoo itti kennuun bifa ammayyaa'een galmeessanii olkaa'uu akka ta'e lafa kaa'ameera.

5.3 Yaboo

Afoolli Oromoo dudhaa, aadaafi falaasama uummatichaa kan ibsudha. Dhimmi kunimmoo wantoota adda addaa kanneen akka moggaasota ayyaneffannaawwanii, maqaalee nyaataafi dhugaatii akkasumas meeshalee aadaa kan ofkeessatti qabatudha. Afoolawwan kunneen badan jechuun falaasamni hawaasichi addunyaa kanaaf qabuufi ilaalchifi amantaan hawaasichaa dhokate jechuudha. Gama afaaniitiinille jechoonniifi moggaasonni adda addaa afoolicha waliin du'an afaan hawaasichaa keessatti hir'ina uumu.

Faaruu gootaas akkuma afoola kamiyyuu ayyaneffannaafi sirna adda addaa ofkeessatti qabata. Akkasumas falaasamaafi ilaalcha hawaasichi addunyaa kanaaf qabu niibsa. Kana malees, biyyi Oromiyaa gootota jajjaboo dantaa isaaniirra dantaa uummatasaanii dursuun

Oromiyaa har'aa kana wareegama qaalii baasuun nu dhaalchisan hedduu akkasheen qabdu seenaan ragaadha.

Gootota kanneen keessammoo Oliiqaa Dingil isa tokkoo. Yeroo ammaa kana garuu waa'ee gootaa kanaa ilaalchisuun hawaasa keessa ilaalchi waldhahaan akka jiru beekamaadha. Maddi ilaalcha kanaa dhiibbaa Nafxanyoonni maqaa goota kana balleessuuf akkasumas seenaa Oromaa xureessuuf kalaqan ta'uu qorannoon kun adda baaseera. Dhugaa kana hawaasniifi qaamni dhimmi ilaallatu hundi ifa baasuun dhaloota dhufuuf akka taa'uuf xiyyeeffannoon godhama jiru gahaa miti. Kanaaf dhugaa kana adda baasuun akkasumas faaruwwan kunneen bifti isaan itti dhihaataniifi ergaan isaanii dhaloota dhufuuf akka taa'an dhiibbaa tokko malee qaamni laallatu hundi gama isa ilaallatuun dirqama lammummaasa bahuu osoo yaalee gaarii ta'a.

Qorataan kunis yaadawwan armaan gadii fala rakkoo kanaa ta'uu danda'a jechuun lafa kaa'a:

- ✓ Waajjirri aadaafi turiizimii aanaa kanaa hanga Oromyaatti jiran akkaataa isaanii danda'ameen manguddootas ta'u qaamota dhimma kanaan muuxannoo qabanirraa funaanuun[walitti guuruun] bifawwan dhihaannaa isaaniin [sirbaaniifi geerarsaan] gooroo gooroon qoqqoodee osoo kaa'e.
- ✓ Biiron Aadaafi Turizimii Oromiyaafi ogeeyyiin sirna barnootaa, kitaabilee qopheessan keessa walaloowwan qabiyyee faarichaa akka barattootni ergaa faaruwwan kanaa barataniifi hubatanitti afoola keessa galchuun hojiirra ooluuf, beekumsi aadaa faaruu gootaa kanneen keessa jiraniifi barnoota ammayyaa waliin walsimsiisuun akka baratan , akkasumas biiraa aadaafi turizimii waliin qindaa'uun dhufteen gootichaafi seenaa dhugaa goota kanaa akkasumas, hawaasichaafi shoora inni birmadummaa uummatasaaf aarsaa lubbuu geggeesse sun akka qoratamaniifi beekaman gochuuf deeggarsa baajataa gochuun, qorannoofi qo`annoon akka irratti gaggeeffamuuf haalli otoo mijaa'e, aadaa kana haala barbaadamuun tursiisuufi seenaa gooticha kanaa ilaalchisuun dhugaa awwalame ifa baasuun

dhalootatti dabarsuun qabatamummaa gooticha Oliiqaafi faaruusaa kanaa mirkaneessuun nidanda`ama.

- ✓ Faaruun gootaa [gootummaa] qabeenya uummanni Oromoo qabu keessaa tokko. Kunis dhalootaa dhalootatti kan darbaa dhufe hambaa seenaa uummata kanaati. Ta'us faarsaawwan kun sababoota garaa garaan badaa waan jiraniif namni kamuu amantaa, siyaasa, qoollifannaafi xiyyeeffannoo dhorkachuu dhiibboolee jedhaman irraa guutummaan guutuutti adda baasee, kutannoon kunuunsuun abbummaan carraa egereesaatti osoo lubbuu hore nidanda'a.
- ✓ Faaruun gootaafi seenaan gootota Oromoo darbanii gama adda addaan faayidaan isaan uummataaf kennan hedduudha. Kunis, uummatni dur haala akkamii keessa akkanni tureefi har'a maalkeessa akka jiru, goototni kun Oromiyaa har'a wareegama lubbuun nu dhaalchisan hubachiisuun gootota hedduu xurree gootota keenyaarra deemuun Oromiyaa dhaloota dhufu dhaalchisuu danda'an horachuu keessatti shoora olaanaa qaba. Kanaaf, dhaloota haaraa dhufuuf akkuma jirutti dabarsuuf qorannoon gadifageenyaafi bal'ina qabu akkasumas meeshaalee ammayyaan deeggaramee otoo barreeffamee olkaa'ameefi waraqaa qorannoo afaan adda addaan qophaa'ee manneen barnootaa, manneen tiyaatiraa, waajjiraaleefi kan kana fakkaataniif dhiyaatee otoo rabsameefii akka dubbifamu taasifame; gama aadaa, seenaa, eenyummaafi turtii hawaasichi gama siyaasaaf hawaasummaan inni kaleessa keessa ture hubachuufi beeksisuuf haala mijaawaa osoo uume gaariidha. Akkasumas, barreessitoonniifi aartistoonni Oromoos gama gara garaatiin (barreessitoonnis) barreeffamasaanii keessatti, sirbitoannis ta'an warren fiilmiifi diraamaa garaa garaa barreessan gita hojii isaanii keessatti) falasamoota aadaa kana ka'umsa osoo godhatanii, hojii isaaniifis miidhagina ta'uu danda'a; darbees aadaan kun hojii haaraa waliin haaromaa deemuun badiirraa ooluu danda'a.

Wabiilee

- Abbabaa Margaa (2007). “Qaaccessa Sirba Gadaa Tuulamaa.” Waraqaa Qorannoo MA. Addis Ababa University (Kan Hinmaxxanfamne).
- Addisu Tolasa (1990). *The historical Transformation of Folklore Genres: The Geerarsa as a national Literature of the Oromo*. Bloomington
- Achebe Chinua (1962). *Ritual Theory, Ritual Practice*. New York: Oxford University Press.
- Addunyaa Barkeessaa (2010). *Akkamtaa*. Yaadrimee Qorannoo Hujoo. Finfinnee: Oromiyaa.
- Alem Ishetu (1992). “ Meseretaawwii Yemirimmirinnaa Yezegeba Atsatsaf.” Finfinnee: Mana Maxxansaa Liberaal.
- Alan Dundes. (1965). *The study of Folklore*. England Cliffs: N.J Prentice Hall, Inc
- Asafaa Tafarraa (2004). *Theorizing the Present, Towards a Sociology of Oromo Literature: Jaarsoo Waaqoo Poetry*. Finfinnee: Branna Printing Enterprise.
- Asafaa Tafarraa (2009). *Eela: Seenaa Oguma Oromoo*. Finfinnee, Oromiyaa: Far East Printing. Yuunivarsiitii Finfinnee (Kan hinmaxxanfamne).
- Asaffa Tuuchoo (2016). *Gumaata: Aadaa Oromoo Kan naannoo Lixa Oromiyaa*. Finfinnee: Far East Trading Plc.
- Asmarom Legese (1973) *Three approach to the study of African society*. New York: Macmillan Publishing Co. Inc.
- Asmarom Legesse.(2000). *Oromo Democracy*. Newjersy: Red sea press.
- Bartles, Lambert (1983). *Oromo Religion: Myths and Rites of Western Oromo of Ethiopia*. Berlin: Dietrich Reimer
- Biiroo Aadaafi Tuurizimii Oromiyaa Jildii II (1999). *Seenaa Oromoo Hanga Jaarraa 16ffaa*. Finfinnee: Mana Maxxansa Biraaninnaa Salaam.

- Baxter, P.T.W. (1986). "*Giraffes and Hunting: Some observation on Graffe Hunting among the Borana.*" In Paidume, vol.32
- Bell, Catherine (1997). *Ritual Perspectives and Dimensions*. New York:Oxford University Press.
- Bukenya, Austin et al.(1994).*Understanding Oral Literature*.Nairobi :University press.
- Cerulli Enrico.(1922). *The Folk Literature of the [Oromo] fo Southern Abyssinia*. Harvard African Studies III. Combridge: Massachusetts.
- Dastaa Dassaaleny (2002).Bu`uura Qorannoo.Finfinnee: Dhaabbata Maxxansaa Boolee.
- David E.Gray. (2004) *Doing Research in the Real World*.London: SAGE Publication Ltd.
- Dirribii Damusee (2012).*IlaalchaOromoo: BarrooAadaa,Seenaafi Amantaa Oromoo*. Finfinnee: Mana Maxxansa Finfinnee.
- Dorson, R.M (1964) *Buying the Wind. Regional Folklore in the United States*, Chicago: Chicago University Press.
- Dorson, R.M .(Ed) (1972) *Folklore and Folklife, an introduction*, Chicago: Chicago University Press.
- Dorson, R. M (1976). *Folklore and Fakelore: Essay toward a discipline in folk studies*, MA: Harvard University Press.
- Dundes, Alan. (1965). *The Study of Folklore*. Englewood Cliffs: N.J Prentice Hall,Inc.
- Fekade Azeze (1991). *Introduction to Oral Literature* (4th ed.). Addis Ababa: Artistic Printing Enterprise.
- Fekade Azeze (1998) *Unheard Voices: Drought, Famine and God in Ethiopian Oral Poetry*. Addis Ababa: Addis Ababa University Press.
- Fedhasaa Taaddasaa (2013). *Subii: Bu`uura Hogbarruu Oromoo*. Finfinnee: Mana Maxxansa Subii.
- Finnegan Ruth (1970) *Oral Literature in Africa*. Oxford: Clarendon Press.
- Finnegan Ruth (1972) *Oral Poetry: Composition Performance and Context*. Cambridge: Cambridge University.

- Finnegan Ruth (1977). *Oral Literature in Africa*. Nairobi: Nairobi University Press.
- Finnegan Ruth (2012). *Oral Literature in Africa*. United Kingdom: Open Book Publishers.
- Fiixee Birrii (2013). Seenaafi Aadaa Oromoo. EECMY: Misirach Dimts Finfinnee
- Gamachu Bekele (2003). "A Study of Major Themes in Some Selected Songs of Artist Elfinesh Keno." Un Published BA Thesis. Addis Ababa University.
- Goldstein, K.S (1964). *A Guide For Field Workers in Folklore*, Hatboro: Folklore Associates Inc. and London: Herbers Jenkins.
- Goldstein, S.K (1974). *A Guide for Fieldworkers in Folklore*. Pennsylvania: Gale Research Company.
- Imaanaa Bayyanaa (2007). "Qaaccessa Abiyyee Faaruu Amantii Duudhaa Oromoo Naannoo Shawaarratti Xiyyeeffate." Waraqaa Qorannoo MA. Muummee Afaan Oromoofi Hogbarruuf dhiyaate. Yuunivarsitii Finfinnee (Kan hinmaxxanfamne).
- Jeylan.W. Hussein. (2004). *The Functions of African Oral Arts: The Arsi Oromo Oral Arts in Focus: African Study Monographs*.
- Kumar. R (1996). *Research Methodology: A step by step Guide for Beginners*. Addition Westley Longman Australian Pty Limited.
- Lambert Bartles (1990). *Oromo Religion: Myths and Rites of Western Oromo of Ethiopia- An Attempt to Understand*. Berlin: Dietrich Reimer Verlag
- Leach, Maria (Ed 1996). *Definitions of Folklore Source: Journal of Folklore Research*, Vol. 33, No. 3 pp. 255-264 Published by: Indiana University Press Stable
- Macdonald, Donald (1972) *A Fieldwork: Collecting Oral Literature*. In Richard Dorson(ed) *Folklore and Folklife: An introduction*. Chicago & London: The University of Chicago press.
- Masarat Geetaachoo (2011). "Qaaccessa Faaruu gootaa wallaggaa aanaa Jimmaa Arjootti xiyyeeffate." Waraqaa Qorannoo MA. Muummee Afaan Oromoofi Hogbarruuf dhiyaate. Yuunivarsitii Finfinnee (Kan hinmaxxanfamne).

- .Misgaanuu Gulummaa (2011). *Dilbii: Bu`uura Afoolaa, Ogafaaniifi Afwalaloo Oromoo*. Finfinnee, Oromiya.
- Mohammad Hassan (1984). *The Oromo of Ethiopia: A history 1570- 1860: (1st Ed.)*. Cambridge: Combridge University Press.
- Mulugeetaa Nagaasaa (1997).“Be`ade`a Liiban Weredaa Ye`Oromoo Seera Gumaa Kegiccit Affetaat Antsaar.”Waraqaa Qorannoo MA dhiyaate. Yuuniversitii Finfinnee (Kan Hinmaxxanfamne).
- Nagarii Leencoo.(1995) Wiirtuu Jildii-7. Barruulee qormaata waltina Afaan Oromoo Gumii.
- Okopewho, I. (1992). *Africa Oral Literature:Back Grounds, Characteristics and Continuity*. Bloomington and Indiana University press
- Oring, Elliot.(1986).*Folk Groups and Folk Geners: An Introduction*. Utah: Utah University Press.
- Qalbeessa Niyyaa. (2002)Xiinxala Afoola Oliiqaa Dingil. Waraqaa Qorannoo Digirii tokkoffaa Yuunivarsitii Addi Ababa (kan hin maxxanfamin).
- Sahalu Kidane (2002) Borana Folktales: A Contextual Study. London: Haan Publishing.
- Sims C. Martha and Martine Stephens (2005). *Living Folklore: An Introdaction to the study of People and their Traditions*. Ohiho: The Ohiho state University, Utah University Press.
- Sumner. C (1996). *Oromo Wisdom Literature: Proverbs, Songs, And Folktales: An Analogy of Oromo Literature*. Addi Ababa: Guddina Tumsa Foundation.
- Summer. C. (1997). Oromo Wisdom Literature. Vol.II. Songs, Collection, Analyisis. Addis Ababa: Guddina Tumsa Foundation.
- Tasammaa Ta`aa. (2000). *Hambaa Weedduu*.Oromo primary Education Assistance Project fi Biiroo Barnoota Oromiyaa.Finfinnee: Alpha Printes Private Ltd.
- The New Encyclopedia Britannica (1993).Vol. 4 USA: University Chicago.

Warquu Gaaddisaafi Kaawwan (1993). *Wiirtuu:Barruulee Qormaata Waaltina Afaan Oromoo*.(Jil.6). Finfinnee: Biiroo Aadaafi Beeksisa Oromiyaa.

Zerihuun Asfaawu (2000). *Yesinetsihuf Meseretaawiyaan*. Addis Ababaa: Nigdi Maattemiyaa Dirijit.

DABALEEWWAN

DABALEE A

YUUNIVARSITHI FINFINNEE

KOLLEEJJII NAMOOMAA, QORANNOO AFAANOTAA,

JOORNAALIZIMIIFI SABQUUNNAMTIITTI

MUUMMEE AFAAN OROMOO, OGBARRUUF FOOKLOORII

1. AFGAAFFII FAARUU GOOTAARRATTI ODEEFFAANNOO SASSAABUUF QOPHAA'EE

Gaaffilee afaanii manguddoota waa'ee gootichaafi faaruu isaaf faarfatu kurnan kanneen ni beeku, muuxannoosni qabu jedhamanii amanamaniif dhiyaate.

Kaayyoon qorannoo kanaa barnoota Afaan Oromoo, ogabarruufi fookilooriitiin sagantaa digirii MA guuttachuuf mataduree “ **Qaaccessa Qabiyyee Faaruu Gooticha Oromoo Oliiqaa Dingil** ” jedhu ilaalchisee ragaa funaanuufidha. Odeeffannoo gaaffilee armaan gadii bu`uura godhachuudhaan deebiin isinirraa argamu qorannoo gaggeessu kana guutuu akka taasisu amanama. Kanaafuu, odeeffannoo dhugummaafi amanamummaa qabu akka naaf kennitan kabajaan isin gaafadha.

A. Odeeffannoo Waayee Odeeffkennaa

1. *Maqaa;* _____
2. *Umrii;* _____
3. *Saalaa;* _____
4. *Bakka jireenyaa/ Ganda;* _____
5. *Gahee hawaasa keessatti qaban;* _____

B. Odeeffannoo Faaruu Gootaa ilaallatu

1. Gootni maali?
2. Goototni naannoo kana ni jiruu? Eenyu eenyu fa'i?
3. Gooticha Oliiqaa Dingil ilaalchisuun yaadni yeroo ammaa kana qabatamaan hawaasa keessaa jiru maal maal faadha?

4. Ilaalchi kun sababa maali irraa kan ka'eedha jettanii yaadduu? Furmaatnisaawoo?
5. Gootichi Oliiqaa Dingil Hawaasa keessatti fudhatamaafi beekamtii akkamii qaba?
6. Walaloowwan Faaruu gootaa bifaawwan akkamiin dhiyaachuu danda'a?
7. Faaruun yookaan geerarsi gooticha Oliiqaa Dingiliif faarfatamaa turan ergaa maal maal faa of keessaa qabaa?
8. Haalotni yeroo ammaa faaruun gootaa kun akka hinfaarfatamne taasisan ni jiruu?
9. Faaruun gootaa kun yoo hinfaarfatamu ta'e, gara fuulduraatti carraaa akkamii qaba jettee yaadda?
10. Faaruu gootaa kana gara fuulduraatti dhaloota dhufu dhaalchisuuf hoo,maal gochuutu furmaatata'a?

Galatoomaa!!

DABALEE B

YUUNIVARSITII FINFINNEE

KOLLEEJJII NAMOOMAA, QORANNOO AFAANOTAA,

JOORNAALIZIMIIFI SABQUUNNAMTHITTI

MUUMMEE AFAAN OROMOO, OGBARRUUFU FOOKLOORII

Namoota odeeffannoo kennuun hirmaatan

T L	Maqaa	Um urii	Saala	Ganda	Hojii
1	Galataa Noonnisee	97	Dhi	04	Qonnaan Bulaa
2	Lattuu Bulii	90	Dha	05	Qonnaan Bultuu
3	Tolaa Reebuu	105	Dhi	Burqaa Loomicaa	Qonnaan Bulaa
4	Hundeessaa Boroo	95	Dhi	Burqaa Loomicaa	Qonnaan Bulaa
5	Idris Reebuu	90	Dhi	Taabor,Od do butaa	Qonnaan Bulaa
6	Riqituu Ligdii	106	Dhi	04	Qonnaan Bultuu
7	Zawudituu Ashanaa	75	Dha	03	Qonnaan Bulaa
8	Tasammaa Ligdii	36	Dhi	Burqaa loomicaa	Qonnaan Bulaa
9	Asfawuu Tarreessaa	70	Dhi	01	Barsiisaa
10	Tolasaa Jorgaa	107	Dhi	Burqa Loomicaa	Maanguddoo

DABALEE C

**YUUNIVARSITII FINFINNEEKOLLEEJII NAMOOMAA, QORANNOO
AFAANOTAA, JOORNAALIZIMIIFI SABQUUNNAMTIITTIMUUMMEE
AFAAN OROMOO, OGBARRUUF FOOKLOORII**

FAARUUWWAN GOOTA FAARSUUF DHIHAATAN

1.Faaruuwwan Bifa Geerarsaan Dhihaatan.

a,Geerarsa Dhaadannaa

Fakkeenya,1

Faranjii adi ajjeeseen

Makiinaa boraasisee

Amaaseeni yaasee ajjeeseen

Yaasee ishee bararsiise

Baandaa kobbortaa ajjeeseen

Kobbortaa boraasiise

Dhibban Dingiil Hirphoo

Maalittan mudaa qaba

Hunda isheen gubee gala.(1)

b,Geerarsa Gootummaa

Fakkeenya,2

Amaaseeni gamarra haree

Baandaa gamaa sararee

Gurra abbasaano ajjeesee

Gurra abbaakoo safaree

Gattaa'een itti safaree

Ijaajjeen itti waqaree(2)

Fakkeenya, (3)

Walaliin hurrrii ciisee

Hinnee qullubbii ciisee

Firrisaan fiinchoo ciisee

Fullaasaan kaanchii ciisee

Ergii fullaasaan ciisee

Reef garaan koo na ciisee.(3)

c,Geerarsa Hawwii

Fakkeenya,4

Buddeena nyaadhee nyaadheen

Daabboo na kajeelchisa

Faranjii adii ajjeeseen

Baandaa nakajeelchisa(4)

d, Geerarsa Quuqqaa

Fakkeenya,5

Tulluu walal gubbaarra

Dumeessa hamaatu jiraa

Keessa onnee kootidha

Dhaahannaa cimaa jira.

Amaaseen gaman yaate

Yoom garaan koo na shakkee

Duran dhaabbe akka addaggee

Itti qabeen aggaamee

Keessa dhaheen dayyaase

Yoom garaan na mararee.

jedhee bookkisee geerare.(5)

Fakkeenya,6

Shumburaan funyaan qabdi

Hin axxiffanneef malee

Sunqoon goraadee qabdii

Takkaa hin hidhanneef malee

Garaankoo aarii qabdii

Takkaa hin himanneef malee(6)

B,Faaruu Hawaasni Gootaa Olliiqaa Dingiliif Faarse e,Geerarsa Eenyummaa

,Fakkeenya,7

Mana jireenya keetii holqa guungumaa gootee

Diinakee kaabaaf kibbaan karaa bahaa dhorkattee

Waa'ee gootummaakeeti oromiyaa beeksiftee

Kunoo har'a maqaakee akka faarsinu gootee

Faarsinee dhiisuu mitii nu gaafata seenani

Siif dhaabna siidaa guddaa maqaa gootummaa keeni

Utuu ati hin jiraannee babbadeera maqaan keenya

Oromummaan keenya hafee 'naftanyaaf' garba taana(7)

f, Geerarsa Injifannoosaa ibsuu

Fakkeenya,8

Oliiqaa yaa albaasaa hamaasee

Yoomittuu gadi baatee

Diinaa kee dhabamsiistee

Warraa fagaaraa wessoo

Warra nagaa booressoo(8)

g, Geerarsa Rakkoo Furuu

Fakkeenya,9

Oliiqaa mataa jiftaa

Kan mormi kootiif kittaa

Alamoo mana jirtaa?

Taaboora moo Dambii jirtaa

yoo dhageesse nan cittaa

kottu ilaali ollaakoo

kottu hubadhu rakkoo koo(9)

h,Geerarsa sanyummaa

Fakkeenya,10

Noolee noolee dingilii

Dingil dingil heefooti

Heefoo heefoo gurra'ii

Gurraa isaa gibee galee(10)

i,Geerarsa Birmadummaa

Fakkeenya,11

Labanii qola godhe
Si'a koo lama godhe
Arbeenya itti nanneese
Beegitti gaddeebisee
Baarottis gaddeebisee
Gidaamittis deebisee
Labaniidhan lejjisee
Labanii qola godhe
Si'a koo lama godhe
Biyya oromiyaadha fuudhee
Tarroomaa godhe. (11)

j, Geerarsa Nageenya ummataa eegsisaa turuusa

Fakkeenya,12

Oliiqaa mataa daabee
Ya burjaajessaa hamaasee
Anoo argaa keen hawwee
Dalgee keen bobeessamoo
Darbeen kee odeessare
Cabsee illee hin bobeeffadhu
Darbee kee hin odeeffadhu.
Kaloottaan bobbaafadha

Ya oliiqaafi ya waaq
Nagaadhaan na bulchika(12).

k,Geerarsa Arrabsoo

Fakkeenya,13

Qawween Oliiqaa ajjeesee
Qawwee dhuma akkamiti?
Dheeraamoo gabaabaadha?
Maqaan ishee wacafoodha
Baga kaartaa hin nyaatinii
Namichi Oliiqaa ajjeesee
Namuma akkamitii
Beekaamo wallaaladha
Silaas waa'eensaa soba
Namichi Oliiqaa ajjeesee
Beekaa miti wallaaladha
Maqaa ishee Wadaajoodha
Baga teessee hin nyaatinii
Jedhee hundinu dubbate
Waa'ee du'a isaa gaddee
Gaddi garuu hin deebisne
Oliiqaan achiin hafee
Seenaan isaa karaatti hafe(13)

I, Geerarsa gantummaa

Fakkeenya,14

Niitii abbaa qabduu fuudhuun

Gabayyoo galaafate

Duutii Gabayyoo Waldee

Oliiqaa shiftaa baase

Oliiqaan shiftaa ba'un

Albaasa Baabil Gamu

fullaasa galaafate

Dubaartitti of amanuun

Oddo Buta gadi bu'un

Facaasa koosoo dhuguun

Albaasa Dingiil bookaa

Oliiqaa galaafate.(14)

2.Faaruuwwan Bifa Sirrbaan Dhihaatan.

m,Sirba Gootummaa ibsu

Fakkeenya,(15)

Oliiqaa Abba Jissaa

Atii duutemo jirtaa?

Utuu atii jiraattee,

Hantuutni ma warraaqxii

Abba coomaaf booka kooti

Baandaan maal na gooti (15)

Fakkeenya,(16)

Yaa qottuu yaa qottuu

Yaa qottuu abbaaf ilmaa

Diillaa booru robe

Reef baddaarraa tiifaa

Yaa loltuu yaa loltuu

Yaa loltuu abbaaf ilmaa

Ija booruu gootee

Reef garaan na ciisaa(16)

n,Sirba jajumsaa

Fakkeenya,(17)

Oliiqaa mata jiftaa

Ati hin duune ni raftaa

Bonaa gannaa Dingilii

Lafuma gabaatti haftaa?(17)

Fakkeenya,(18)

Leeqaa kormee bookkisaa

Buttaan nama hin ceesisuu

Sanyiin Abdiisaa jiraa

Yaaddoon diina hin raffisuu

Mandii godaan daabbusi

Gidaamii Jooteetu caalaa

Sayyoti Oliiqaa Dingil

Horrooti Abiishee yaamaa
Dhidheessatti dhaammannee
Roobnaan nama hinceesisuu
Garaan waan ofii baree
Ormaa nama hinboosisuu.(18)

Fakkeenya, (19)

Takkan mooqa nyaadha
Mataa hoffaa cabsee
Takkan goota faarsa
Mataa moggaa marsee
Goota maalitu jiraa?
Gooti keenya durii
Biyoo keessa jiraa
Gooti keenya ammaa
Kiyyoo keessa jiraa. (19)

o,Sirba Diina waliin Firoomuun gaarii akka hintaane.

Fakkeenya,20

*Oddo Butaa irraa buluun
Kibxata koosoo dhuguun
Loleedhaan garaa ta'un
Oliiqaa galafate.
Oliiqaa mata daabee
Isaa tamsaasee Amaasee*

Oliqaan du'ee bade

Kaayyoon isaa keessatti hafe(20)

p,Sirba Gadda

Fakkeenya,21

Uummaati hunduu ni yaa'ee

Roggeen Buta ni dhiphate

Hunduu bo'uu jalqabe

“Wayyoo” Oliiqaa jedhe

Jorgaa jedheetu ciisee

Reeffii Oliiqaa Dingee

Hundee Qilxuu guddichaa(21)

Fakkeenya, 22

Faranjonnii ni dhufani

Amaaseenifi baandaani

Maaf ajjeestan Oliiqaa

Jedhanii dheekkamani

Naannoftanii hin qabdanii

Haa jiraatu lubbuudhaani

Maaf du'a gootnii akkasii

Maaf du'a dhiirrui akkasii

Boruu abdii biyyaatii

Jedhanii raajeeffatan

Namootnii dhaggeeffatan
Sagalee jara kana
Kunoo “diinni” illee hin jedha
Boodii du’a Oliiqaa
Jechuun dinqisiifate
jedhee hundinu dubbate
Waa’ee du’a isaa gaddee
Gaddi garuu hin deebisne
Oliqaan achiin hafee
Seenaan isaa karaatti hafe(22)

r,Sirba Arrabsoo

Fakkeenya, 23

Yaa goosuu harbuu kee
Silaa sin harcaasaa
Ija keetiif malee
Yaa lunnaa hudduukee
Silaa sin albaasaa
Iyya keetiif malee)

Fakkeenya, 24

Yaa talbaa baala asheetee
Maal albaati ammasheeni
Hambabeessi maali?
Kan mataan bishaani

Dargaggeessi maali?

Kan garaan fincaanii

Kan yoonaa hin waacill

Garaashe waa hin jirree

s,Sirba Lunnyummaa

Fakkeenya, (25)

Kaldhee Biishhaa Shooroo

Kan jallisaa callee

Bade Niitiin lunnaa

Kan dhaltii hin boojinee

Mardhachiisaa hin galle

Fakkeenya, 26

Tulluu Walal gubbaa

Raafuu buutuun jirti

Yoo uleen qash jedhe

Qawween kak jedhe

Naasuu duutuun jirti

Sirba Kakaasuu

Fakkeenya, (27)

Yoo qottoo baatani

Lafa hin qulleessanii

Yoo loluu baatanii

Nama hin gurmeessanii.

Sirba Gamtaa Dhabuu

Fakkeenya, (28)

Atoo sarbaa hin qabduu

Sarbaa miillaa hin qabduu

Maaliin lafa dhiittaa?

Atoo gamtaa hin qabduu

Gamtaa dhiiraa hin qabduu

Maaliin dhiira miitaa?

Fakkeenya, (29)

Qonnaan cimdiin qoti

Yoos hidda buqqiftaa

Lollaam gamtaan loli

Yoos diina dhiphistaa

Lammiirraas darbattaa. (29)

t, Arjummaa

Fakkeenya, 30

Dhidhiitaan Dingil Hirphoo

Muree foon nanyaachisee

Du'ee of nafaarsisee

Dhannaan of hin iluu

Gallaan of hin himu

Dhiira gidduu ijaajjaa

Akka 'simaa baloo' (30)

Fakkeenya, (31)

Sirba Hawwii

Oliiqaa, utuu yoona geessanii

Gibe gadi keessanii

Maqaakee raasa baatee

Mootii biyyatti taatee (31)

Sirba Quuqqaa

Fakkeenya, (32)

Bosonni akaakilii gubatee

Tokko hin jiru daggalli

Garaan aaree gubatee

Tokko hin jiru qabbanni. (32)

Sirba Sanyummaa

Fakkeenya, (33)

Ani hin nyaadhu boobee

Boobee midhaan diinaa

Sanyiin koo qottuudha

Qottuu qonfartuudha

Ani hin jaallu booree

Booree didhaa dhiiraa

Sanyiin koo loltuudha

Leeqaa kormee bookkisaa
Buttaan nama hin ceesisuu
Sanyiin Abdiisaa jiraa
Yaaddoon diina hin raffisuu
Mandii godaan daabbusi
Gidaamii Jooteetu caalaa
Sayyoti Oliiqaa Dingil
Horrooti Abiishee yaamaa
Dhidheessatti dhaammannee
Roobnaan nama hinceesisuu
Garaan waan ofii baree
Ormaa nama hinboosisuu.